

Det moralske hospital – sjælesorg og undervisning i Vridsløselille forbedringshus 1859-1868

Af Peter Scharff Smith

Det moderne fængselsvæsens gennembrud og den totale isolation i Vridsløselille

Det er almindeligt anerkendt blandt vestlige historikere, at fængslet – som en institution konstrueret til indespærring af et større antal dømt forbrydere – opstod i 1500-tallets Europa. I en periode fra 1770-1850 ændrede fængslet imidlertid afgørende karakter og overtog i øvrigt gradvist scenen fra tidligere tiders korporlige straffe. Først i England og siden hen i USA fandt nye fængselsprincipper fodfæste, hvor omdrejningspunktet var en ekstrem disciplin og isolation af fangerne, samt en udbredt tro på at kriminelle ikke blot skulle afskrækkes, men ligeledes både kunne og burde forbedres. En årrække senere fik de moderne fængsler deres egentlige gennembrud i USA, og dannede i den amerikanske version skole for hele den vestlige verden. I 1820'erne konstrueredes det såkaldte Auburn-system i Auburn fængslet i staten New York, og få år efter det såkaldte Pennsylvania-system i Cherry Hill fængslet i Philadelphia. Begge systemer foreskrev isolation, disciplin og hårdt arbejde. Auburn-systemet tillod dog de indsatte at arbejde i fællesskab om dagen, men under fuldstændig tavshed. Ingen kommunikation var tilladt. I Philadelphia ønskede man ikke på nogen måde at gå på kompromis med isolationsidealet, og fangerne tilbragte al deres tid i cellen, hvor også arbejdet fandt sted. Her skulle den indsatte vende tanker indad, møde Gud, angre sine forbrydelser og træde tilbage i samfundet som en rensset kristen medborger. En stærk religiøsitet var således et nøgleord i den planlagte forbedringsproces.¹

De to amerikanske systemer nåede den danske presse og debattere-

1. Peter Scharff Smith »For fangens elementaire moralske opdragelse. Rationalitet, religion og modernitet set i lyset af det moderne fængselsvæsens gennembrud« i *Historisk Tidsskrift*, bd. 101, hft. 2, 2001, s. 345- 392.

des i 1830'erne. Et egentligt politisk gennembrud kom dog først i 1840, hvor den såkaldte fængselskommission blev nedsat. I 1842 afleverede kommissionen betænkning, og flertallet anbefalede Pennsylvania-systemet som model for dansk fængselsreform, mens et mindretal advokerede for Auburn-modellen. Resultatet blev, at man ville opføre fængsler efter begge principper. I 1853 stod tugthuset i Horsens færdig, bygget efter Auburn-systemet, mens forbedringshuset i Vridsløselille åbnede i 1859 som en Pennsylvansk straffeanstalt. I sidstnævnte skulle man forbedre de mindre grove forbrydere, der ikke var aldeles tabt i moralsk henseende. Man fulgte system-forskrifterne loyalt, og indførte den totale isolation. Selv ved transport rundt i fængslet skulle indsatte bære masker for ikke at kunne se hinanden. De eneste brud på ensomheden bestod i korte besøg af blandt andre fængselspræsten og fængselslæreren, samt af gudstjeneste og undervisning. Det var således tanken, at man skulle kunne afsone flere års straf i Vridsløselille uden nogensinde at se sine medfangers ansigtstræk eller konversere med dem.²

Det følgende bygger på min ph.d. afhandling om det moderne fængselsvæsens gennembrud internationalt og i Danmark, og skal omhandle præsten og skolelæreren gerning i Vridsløselille i fængslets tidlige år. Først og fremmest perioden fra 1859 til 1868, hvor den anden store femårs beretning fra landets fængselsvæsen udkom, hvori cellefængslet i Vridsløselille var omtalt. På dette tidspunkt havde man dannet sig et rimeligt billede af både lærerens og præstens virke. På netop disse to embeder hvilede et hovedansvar for den forbedring, som de moderne fængsler lovede. Det var præsten og læreren, der havde den mest omfangsrige kontakt med de indsatte. I det moderne fængsels maskineri var de derfor uundværlige for den individuelle disciplinering og moralske prægning man ønskede at realisere.

Fængselspræstens gerning

De moderne fængsler varslede nye tider for fængselspræsten, der skulle indtage en central rolle som agent for den religiøse forbedring. Derfor sørgede man for, at flere af fængslerne fik deres helt egne præster tilknyttede. Tidligere havde den gejstlige virksomhed i en straffeanstalt typisk været varetaget som en sidetjans af præsten i det lokale embede.

2. Peter Scharff Smith »Det moderne fængselsvæsens gennembrud i Danmark. Opdragelse, moral og fængselskommissionen af 1840« i *Fortid og Nutid*, nr. 2, 2002, s. 103-133.

I 1864 havde landets største fængsler i Horsens, Christianshavn og Vridsløselille derimod en fuldtids præst ansat.³

Men dette fordrede naturligvis en anderledes indstilling hos den nye tids præster. Forbedringen i et pennsylvansk fængsel kunne ikke gennemføres blot ved traditionelle religiøse foredrag og prædikener. Man skulle være i stand til at bearbejde de inderste tanker og følelser, som ensomheden netop forventedes at sætte i bevægelse hos den indespærrede. Her var den personlige samtale eksempelvis afgørende. Man kunne ikke nøjes med at prise Guds budskab foran alteret, men skulle realisere en individuel religiøs prægning ved at berøre det åndelige i hver enkelt fange.⁴

Hvordan denne opgave krævede sin mand, diskuterede man bl.a. i Pennsylvania-systemets hjemby Philadelphia. I *The Pennsylvania Journal of Prison Discipline and Philanthropy* kunne man i 1847 læse en artikel, der omhandlede »*The Office of Prison Chaplain, or Moral Instructor*«. Her anførtes det, hvordan fængselspræsten burde udvælges særligt med henblik på »*his personal influence*«. Et var at prædike, noget andet at åbne den indsatte hjerte »*and commune familiarly with the inner man*«. ⁵ Her var oprigtig fromhed nødvendig. Dernæst måtte en god fængselspræst have en vis erfaring fra livets skole, og ikke mindst et vist kendskab til forbyderens tanker og levevis. Hvordan han skulle få dette fremgik dog ikke. Endvidere burde præsten være fri for særheder, såsom en drøvende stemme eller et arrogant udseende. Heller ingen laster måtte præsten have, som han kunne få anledning til at skulle påtale hos fangerne. Han skulle i det hele taget være dem langt overlegne i selvfornægtelse. Brug af tobak og urenlighed eller sågar »*akward and ungentlemanly positions, a rude or uncouth address and manner,*

3. Frederik Bruun *Beretning fra Kontoret for Fængselsvæsenet om Straffeanstaltternes Tilstand i Tidsrummet fra 1ste Januar 1858 til 31te Marts 1863*, København 1864, s. 19.

4. I min Ph.d. afhandling forsøger jeg i en teoretisk analyse at beskrive, hvordan man i de moderne fængsler ville anvende religionen som en »selvets teknologi«, der skulle skabe den gode borger. Med udgangspunkt i religionsteoretikerne Marcel Gauchet og Jeremey R. Carrette søger jeg således at indføre religionen som en moderne komponent i de panoptiske fængslers moralske maskineri – i stedet for blot at beskrive religionen som en rest fra en førmoderne tid (hvilket har været normen indenfor den sociologiske straffeteori), se Peter Scharff Smith *Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud internationalt og i Danmark ca. 1770-1870*, Ph.d. afhandling, Københavns Universitet 2002, s. 51 ff. Denne afhandling bliver i øvrigt udgivet i en opdateret og redigeret omskrevet udgave på forlaget Forum i september 2003 under titlen *Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud ca. 1770-1870*.

5. *The Pennsylvania Journal of Prison Discipline and Philanthropy* nr. I, Art. II, 1847, s. 11 f. Passagen er tidligere delvist citeret i kapitel 7.

low jests, or trifling familiarity» var alle egenskaber, der ville hindre præstens virke.⁶ Men dermed var sagen ikke afgjort. En god fængselspræst skulle også kunne vurdere individer og derved særbehandle og individualisere i sin behandling af fangerne.

Det pennsylvanske tidsskrift gjorde det også klart, at traditionelle prædikener ikke fordredez af den moderne fængselspræst. Hovedvægten skulle lægges på »*private intercourse and personal conversation*«. Det var ved denne form for religiøs formidling, at cellesystemet viste sin styrke. Præsten kunne til hver en tid besøge fangen i sin celle »*and, with a freedom and familiarity highly favourable to his errand, he can suit the character, length, and manner of his discourse, to the various tempers and frames of mind which he meets*«. Dogmatisk teologi var der derimod ikke plads til i et pennsylvansk isolationsfængsel.⁷

Således var standarden sat. Artiklens forfatter håbede ikke, at det ville være for svært at leve op til kravene, der nøgternt betragtet unægtelig fordrede meget af de udvalgte. Fængselspræsten skulle være noget nær perfekt. Forbilleder var uden tvivl fængselshistoriens store helte som John Howard, Elisabeth Fry, Louis Dwight og Dorothea Dix, der alle var eller havde været stærkt religiøse mennesker.⁸ Samtlige havde også i større eller mindre udstrækning prædikeret i utallige fængsler, eller undervist i Guds ord og haft personlige religiøse samtaler med indsatte.

I Danmark havde man ingen sådanne religiøse forbilleder i relation til fængselsvæsenet. C.N. David (de danske fængselsreformers førstemand fra 1830'erne til 1858), var af et meget mere verdsligt tilsnit end de ovennævnte, selvom også han bakkede varmt op omkring den religiøse påvirkning i straffeanstalterne. Det var først fra og med hans skrivelser i 1830'erne, at fængselspræstens og religionens rolle i de moderne fængsler for alvor blev fremhævet herhjemme.⁹ Alligevel ved vi, at

6. *The Pennsylvania Journal of Prison Discipline and Philanthropy* nr. I, Art. II, 1847, s. 14.

7. *The Pennsylvania Journal of Prison Discipline and Philanthropy* nr. I, Art. II, 1847, s. 15 og 17.

8. Englænderen John Howard var den måske væsentligste aktør bag de nye fængselsprincipper, der kom på dagsordenen i 1770'erne. Elisabeth Fry levede senere og var muligvis den mest berømte europæiske fængselsreformatør i første halvdel af 1800-tallet. Vedr. John Howard og Louis Dwight, se bl.a. Peter Scharff Smith »Rationalitet, religion og modernitet – set i lyset af det moderne fængselsvæsens gennembrud« i *Historisk Tidsskrift* 2001, vedr. samtlige de nævnte personer, se Peter Scharff Smith *Moraliske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud internationalt og i Danmark*, Ph.d. afhandling, Københavns Universitet 2002.

9. Peter Scharff Smith *Moraliske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud internationalt og i Danmark*, Ph.d. afhandling, Københavns Universitet 2002, s. 119 ff.

ideologien bag det moderne fængselsvæsen – i hvert fald i den Howardianske tradition – satte et vist præg på fængsels-præstegerningen allerede tidligere. I 1828 udgav præsten Niels Henrich Gude således *Aandelige Betragtninger for Forbrydere i deres Fængsler, med særdeles hensyn til Straffeanstalterne i Danmark*. Gude var vejledende kapellan ved vor Frelzers kirke, men havde også tjent som præst ved Tugt-, rasp-, og forbedringshuset på Christianshavn. Siden 1790 havde man som tidligere omtalt officielt haft en forbedringshusstraf, der bl.a. afsønedes i denne institution, om end indførelsen af denne straf på mange måder mere var en reform af navn end af gavn.¹⁰ På papiret hed det sig, at anstaltens præst skulle hjælpe fangerne med deres omvendelse og forbedring ved jævnlige religionssamtaler.¹¹ At dette sandsynligvis var umuligt, fremgår imidlertid af den danske fængselskommissions undersøgelser 1840-42, samt ikke mindst af den berømte englænder Elisabeth Fry's samtidige besøg i danske straffeanstalter.¹² I starten af 1840'erne havde Christianshavn-fængslets præst i hvert fald ikke tid til jævnlige religionssamtaler med de indsatte, og det er højst usandsynligt at situationen var stort bedre i 1828.

Niels Gude påstod imidlertid at opfylde denne hensigt netop ved jævnlige personlige samtaler, der tog hensyn til fangernes sindstilstand og beskaffenheden af deres forbrydelse.¹³ Hvad Gude forstod ved »jævnligt« fremgik dog ikke. Hvad han mente med »samtaler« er også lidt uklart, idet udgivelsen fra 1828 ifølge Gude indeholdt rækker af hans religionssamtaler, der imidlertid fremstod som lange religiøse enetaler omhandlende bibelske forhold. Under alle omstændigheder var han dog opmærksom på vigtigheden af at sætte sig ind i forbrydernes tankeverden og søge at præge dem med religiøse og moralske begreber.¹⁴

Gudes indstilling til præstegerningen i et fængsel var med andre ord præget af ideologien bag de moderne fængsler. Det kristne budskab var et væsentligt middel til reform, og omtalen af relationen individ og religion pegede frem mod den individuelle religiøse prægning, der eksem-

10. Peter Scharff Smith »For fangens elementaire moralske opdragelse. Rationalitet, religion og modernitet set i lyset af det moderne fængselsvæsens gennembrud« i *Historisk Tidsskrift* bd. 101, hæfte 2, 2001, s. 382. Se også kapitel 7.

11. Gude 1828, s. V.

12. Peter Scharff Smith *Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud internationalt og i Danmark*, Ph.d. afhandling, Københavns Universitet 2002, s. 147 ff.

13. Gude 1828, s. V.

14. Gude 1828, s. VI.

pelvis blev beskrevet i det pennsylvanske tidsskrift og for den sags skyld af fængselskommissionens majoritet. Dette var en tendens, der videreudvikles hos en af fængslets senere præster.

Pastor Vilhelm Munck tjente i 1860-70'erne både ved kvinde- og mandsfængslet på Christianshavn (der ændrede lokaliteter i perioden). Munck stod for en rendyrket religiøs selvets teknologi, der fokuserede på den individuelle religiøse oplevelse. Ved sin ankomst til Christianshavn-anstalterne ærgrede han sig over, at den daværende Direktør Keller helt havde opgivet forbedringstanken.¹⁵ Munck var derimod opsat på at omvende de indsatte og glædede sig bl.a. over celledsystemet, der først og fremmest fungerede i dele af kvindefængslet. Afsoning i fællesskab betegnede han derimod som »en forfærdelig Ulykke« og bemærkede, at en individuel behandling kun var mulig i enrum.¹⁶ Derfor fokuserede Munck på den personlige samtale, præcis som det pennsylvanske tidsskrift havde opfordret fængselspræsten til. Det gik således hurtigt op for Munck, at »skulde der udrettes noget, kunde det ikke ske paa Salene, hvor mange var samlede, og hvor den ene passede paa den anden, men maatte ske gennem Samtale med den enkelte under fire Øjne og ved at opnaa grundigt Kendskab til hvert enkelt Individ for at finde netop det Punkt hvor Forstaaelse var mulig«.¹⁷

Den traditionelle religiøse formidling via gudstjenesten var ifølge Munck ikke tilstrækkelig, som også pointeret af det moderne fængselsvæsens fortalere. I hvert fald ikke blandt fællesfangerne, der ifølge fængselspræsten lod det gode budskab udslette under »Samlivet paa Salene«.¹⁸

Af Muncks erindringer fremgår det i det hele taget, hvordan det var den personlige kontakt med fangerne, han fandt interessant. Han mente tydeligvis at have haft en god forståelse for de kriminelles situation og en god evne til at komme i meningsfuld kontakt med dem. Men Munck forstod også at fokusere på den individuelle behandling, og udnytte de redskaber der var ham til rådighed. Han glædede sig eksempelvis over, at man under hans tid som fængselspræst indførte, at ikke blot den sidste domsudskrift, men samtlige akter om den indsatte fulgte med denne ved ankomsten: »Det var stundom et helt Bjærg af Papir, men det lønnede sig at kunne følge et Forbryderliv fra Begyndelsen og strax af Forhørene at kunne danne sig en sikker Mening om Karakteren, om det var en haardnakket Benægter, der sagde Nej til de klareste Kendsger-

15. Vilhelm Munck *Fængselspræsten. Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser* (Memoirer og Breve, udg. Julius Clausen og P.Fr. Rist, 36) København 1972 (1905-27), s. 125.

16. Munck 1972, s. 138 og s. 167 f.

17. Munck 1972, s. 129.

18. Munck 1972, s. 186.

ninger, eller et blødt Gemyt, som endnu ikke havde bidt Hovedet af al Skam«. ¹⁹ På den måde satte Munck samtidig fingeren på, hvordan den individuelle behandling og et fremvoksende bureaukrati gik i hånd i hånd. For den franske filosof Michel Foucault ville passagen være et udmærket udtryk for, hvorledes forbryderne blev indfanget i et panoptisk samfund, der ikke blot konstant observerede sine borgere men også formede deres karakter. Munck kunne jo blot ud fra det skriftlige materiale danne sig en sikker mening om personen, hvis sjæl dermed var dikteret af statens magtteknologiske og rationelle apparat. ²⁰

Munck bed også mærke i, at flere cellefanger var trykkede af ensomheden. Men dette var jo en del af grundlaget for den religiøse personlige forbedringsproces, og Munck glædede sig over sin succes med netop de isolerede. Han takkede Gud for »at ikke faa Cellefanger fattede et andet Sind og beviste det, da de atter traadte ud i den vildsomme Verden«. ²¹

En anden af periodens aktive fængselspræster var sognepræst E. G. A. Hindberg. Han virkede ved Søndresogns menighed i Viborg og havde samtidig tjansen som præst i Viborg tugthus. En af de institutioner, der pga. sin begrænsede størrelse ikke var begavet med en fuldtidspræst. Hindberg publicerede flere skrifter, der omhandlede hans arbejdsområde, og ikke mindst *Fængselspræstens Gjerning, navnlig med Hensyn til de forskellige Sjælstilstande hos Forbrydere* fra 1865 var designet som en håndbog til hans kollegaer og andre interesserede. Hindberg forklarede heri, hvordan det først var i 1800-tallet, at præsterne havde interesseret sig særligt for den gejstlige virksomhed i fængslerne. ²²

Selv inddelte han sin gerning i tre hovedområder: Gudstjeneste, undervisning og sjælesorg. Sidstnævnte betegnelse var især møntet på den individuelle religiøse prægning af de indsatte, der fandt sted udover prædiken, katekisation og liturgie. ²³ Det var sjælesorgen Hindberg tildelede langt hovedparten af sit værk, og det var denne del af præstegerningen der især knyttede sig til det moderne fængselsvæsens ideologi. Det

19. Munck 1972, s. 192.

20. Det er selvfølgelig forudsat, at fangens eller måske Muncks handlinger ikke kunne bryde førstnævntes allerede afstukne bane. Michel Foucault revolutionerede i 1975 opfattelsen af det moderne fængselsvæsens gennembrud med sin bog *Surveiller et Punir*, hvori han benyttede isolationsfængslerne som et billede på det moderne samfunds disciplinering af individet.

21. Munck 1972, s. 176.

22. Hindberg, Viborg 1865, se forordet.

23. Hindberg 1865, se bl.a. s. 117 (især note 1).

var således ikke et tilfælde, at kapitlet om sjælesorgen indledtes med en længere udredning om de moderne fængslers opståen og opgøret med de korporlige straffe. Elisabeth Fry og især John Howard fremhævedes som forbilleder, der havde realiseret de nye fængselsprincipper.

Hindberg fremhævede bl.a., at den rutinerede præst havde lettere ved at realisere sjælesorgens karakter af individuel behandling og pointerede, at det var denne del af gerningen der bragte den største glæde. Det var ved sjælesorgen at fængselspræsten knyttede den nære kontakt.²⁴ Hindberg var med andre ord, som Munck, en moderne fængselspræst, der prioriterede den individuelle religiøse opdragelse.

En social kriminalitetsforståelse

»Drik en Snaps, naar du ærgrer dig; det gør jeg, og det hjælper«. Ifølge pastor Munck fik en stakkels kvinde, hvis mand havde været hende utro, dette råd af naboens kone, og det »blev den ulykkelige Begyndelse til altid voxende Elendighed«. Kriminelle gerninger fulgte og frihedsstraf i kvindefængslet på Christianshavn.²⁵

Dette udsagn opsummerer på mange måder den social kriminalitetsforståelse, der prægede det moderne fængselsvæsens fortalere. Som allerede beskrevet var det lige fra Howards tid et omdrejningspunkt for de nye fængselsprincipper, at man skulle adskille de kriminelle, for at undgå at de fordærvede hinanden. Bag hele dette lå en tro på, at kriminalitetens årsager skulle findes i sociale forhold. En dårlig social indflydelse var det fordærvende element.

I flere fængselspræsters skrivelser finder man netop dette synspunkt udviklet, der stemte overens med deres opfattelse af den religiøse fængselsgerning. Dette gjaldt bl.a. Munck og Hindbergs samtidige amerikanske kollegaer, der arbejdede ved moderne straffeanstalter. Et eksempel er James Bradley Finley, der havde været præst ved *Ohio Penitentiary* og i 1851 nedfældede sine *Memorials of Prison Life*. Finley mente godt nok, at børn arvede deres forældres træk både fysisk og moralsk.²⁶ Men denne forestilling lod ikke til at være videre reflekteret hos

24. Hindberg 1865, s. 133.

25. Munck 1972 (1905-27), s. 179.

26. James Bradley Finley *Memorials of Prison Life* Cincinnati 1851, Mikrofilm US.985.8O.FIN, New York University, Law Library, s. 173 f. Se også John Luckey *Life in Sing Sing state prison, as seen in a twelve years' chaplaincy*, New York 1866, Mikrofilm US.985.8NY.LUC, New York University, Law Library. Luckeys bog var bygget op af et større antal personlige beretninger om individer, der kom i uføre, og havnede i Sing Sing hvor de i reglen blev omvendt under Luckeys kyndige vejledning.

den amerikanske præst – i hvert fald fremstår hans memoirer som en lang opremsning af kriminalitetens sociale årsager. I *Memorials of Prison Life* kan man således læse talrige ulykkelige levnedsløb, hvor et skidt miljø og dårlige relationer førte den ene stakkel efter den anden i uføre. I et tilfælde var det forældrenes fejl, at sønnen havde valgt forbrydelsens vej, i et andet havde en gudfrygtig og lykkelig kvinde giftet sig med »a wicked man«, og i et tredje tilfælde havde en fanges ondsindede nabo åbnet en købmandsforretning, hvor han lokkede med salg af whisky.²⁷ Sidstnævnte førte som i Muncks historie med snapsen direkte til straffeanstalten. Et uheldigt miljø og dårligt selskab var med andre ord synderne.

Hindberg fra straffeanstalten i Viborg gjorde sig lignende betragtninger, idet han eksempelvis fremhævede »de store Stæder« som hjemsteder for »Fordærvelsens Gruber« og »Uteerlighedens kamre«, hvor »Lasten og Besmittelsen« fremstod i sin mest forægtelige skikkelse – underforstået at sådanne amoralske sociale forhold kunne føre landets borgere ind på kriminalitetens mørke veje.²⁸

I den ovenfor citerede pennsylvanske artikel om fængselspræstens nødvendige kvalifikationer, formulerede man direkte antipati overfor den biologiske kriminalitetsforståelse og understregede dermed det sociale betydnings: »We have not the remotest sympathy with some modern theories ... which make crime the result of a malformation or an undue development of the physical organs; which would treat rogues as lunatics; and turn our penitentiaries into hospitals; and our prisoners into patients«,²⁹ At man på mange måder alligevel gjorde fangerne til en form for patienter er så en anden sag – »sygdommen« var bare ikke biologisk men social og moralsk. I denne kontekst var religionen den sikre kur. En biologisk kriminalitetsforståelse ville derimod let kunne køre religionen ud på et sidespor, mens lægen og videnskabsmanden tog over.

Samme syn på sagen havde præsten James Finley fra cellefængslet i Ohio. Han havde således overværet en frenologs³⁰ besøg i straffeanstalten. Efter at denne havde studeret kraniet på en række indsatte erklærede Finley forarget, at nu ville han undersøge frenologens hoved og for-

27. Finley 1851, s. 22, 24 og 162.

28. Hindberg 1865, s. 120.

29. *The Pennsylvania Journal of Prison Discipline and Philanthropy* nr. I, Art. II, 1847, s. 18.

30. *Frenologi* eller *kranimetri* – videnskaben at måle menneskers kranier og deraf deducere personlige egenskaber – ofte intelligensen. Se eksempelvis Gould 1992 (1981).

klare ham et og andet om hans karakter. Herefter blev den gæstende videnskabsmand rød i hovedet og skyndte sig bort.³¹

Ikke desto mindre satte biologien sig for alvor igennem indenfor lægevidenskaben i sidste halvdel af 1800-tallet og prægede som allere-de beskrevet bl.a. opfattelsen af sindssygdom. I Danmark skulle det imidlertid tage nogle år, før den biologiske tankegang for alvor kom til at præge kriminalitetsforståelsen. I det hele taget må man konstatere, at ideologien bag det moderne fængselsvæsen – som den blev udformet i 1800-tallets første halvdel – var stort set uberørt af den biologiske tænkning. Selvom frenologien altså ikke var ukendt på dette tidspunkt, så var det først i det 19'ende århundredes senere årtier, at biologien for alvor slog igennem indenfor kriminologien, særligt vel illustreret ved den italienske videnskabsmand Lombrosso og hans forbryderkataloger.

Men fængsels-præstegerningen var i det moderne fængsel af en social karakter. Præsten skulle bidrage med en sund og religiøs påvirkning af de indsatte, der i isolationen var sikret mod den dårlige sociale indflydelse.

Den gejstlige virksomhed i Vridsløselille

»I Cellefængslet har Præstens Virksomhed som Sjælesørger et større Omfang og en større Betydning end i Fællesanstalterne«, konstaterede inspektør Bruun i 1864 og bekræftede dermed religionens centrale rolle i et moderne Pennsylvansk fængsel. Ifølge Bruun ville ensomheden opskræmme samvittigheden, hvorefter uro, mismod og tvivl ville følge og skabe trang til meddelelse hos den enkelte fange. Her måtte præsten træde til. I det hele taget fordrede forbedringen af de indsatte en særlig pligt hos den gejstlige. Nok havde enhver fange en salmebog og det Ny Testamente til rådighed i sin celle.³² Men det var langt fra tilstrækkeligt. Præsten skulle »ukaldet« oplyse den vankundige uvidende og vække den sløve og ligegyldige fange med sin religiøse påvirkning.³³

På dette punkt havde tingene dermed ikke ændret sig siden fængselskommissionens diskussioner 1840-42. Præsten havde som religiøs formidler stadig et hovedansvar for fangernes moralske reformering.

Hvorom alt er, må vi følge den gejstlige virksomhed i Vridsløselille først og fremmet via præsternes sporadiske rapporter og de femårige beretninger fra fængselsvæsenet (der på dette punkt dog i vid ud-

31. Finley 1851, s. 87.

32. Frederik Bruun *Om Fuldbyrkelse af Strafarbejde* København 1867, s. 54.

33. Bruun 1864, s. 21.

strækning byggede på førstnævnte). Præstegerningen bestod hovedsageligt i at afholde gudstjenester og have personlige samtaler med de indsatte. Til dette tilkom bl.a. konfirmation af de unge fanger, der ikke afsonede i total isolation.

Theodor Smidt Oxholm var Vridsløselilles første præst, og han afløstes d. 27 juli 1867 af Frederik Nicolai Freuchen.³⁴

Gudstjenesten

Den individuelle fangebehandling til trods, så havde fængselskommissionen i starten af 1840'erne tillagt gudstjenesten stor vægt. I Vridsløselille kunne den endog afholdes under mere moderne forhold, end i det oprindelige Cherry Hill fængsel i Philadelphia. Her havde man således åbnet celledørene, hængt et forhæng for og afholdt gudstjeneste uden de indsatte kunne se præsten. Til stor glæde for C. N. David og andre af systemets tilhængere kunne isolationen nu opretholdes, samtidig med at præsten kunne ses. Løsningen havde man som allerede nævnt fundet i Pentonville fængslet i England med konstruktionen af en panoptisk fængselskirke. Det sindrige system bestod i en række bokse, hvori hver enkelt fange blev indelukket. Herfra kunne den indsatte se fængselspræsten, men ingen anden. Udsynet frem til var sikret ved, at udforme rummet som et amfiteater, med et gradvist stigende gulv. Boksene kunne lukkes simultant ved en mekanisk anordning, der betjentes af en opsynsmand.

Hvordan en gudstjeneste løb af stablen i dette særprægede lokale, fremgår bl.a. af en beskrivelse fra 1905 af en juleaften i Vridsløselille. Trods de mellemliggende år var lokalet det samme, og proceduren efter alt at dømme stort set uændret.

Hele foretagendet startede med, at fangerne blev kommanderet ud på gangen iført deres hætter, hvorefter de med en reglementeret afstand gik på rad og række til kirken. Her lagde en fangevogter »*Haanden paa en Mekanisme*« trak til og »*aabnede en hel Række Cellestole paa en Gang*«. Dernæst bevægede fangerne sig ind i rækken en ad gangen, og lukkede deres celleboks efter sig. Herefter tog man hætten af og hængte sit fangenummer op over celleboksen. Når rækken var fuld, trak fangevogteren igen i »mekanismen«, hvorpå alle celleboksene lukkedes forsvarligt. Dette blev gentaget opefter række efter række til kirken var

34. Jvf. Hof og Statskalenderen 1867 og 1868. Oxholms ansættelse er omtalt i LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journalnr. 3/1859-60, men den tilhørende journalsag mangler desværre.

fuld. Derefter blev der stilhed. Præsten indtog galleriet og sin prædikestol, der svævede majestætisk over de syndige kriminelle, og forsamlingen rejste sig. Orglets toner fyldte nu lokalet og præsten knælede foran alteret. Gudstjenesten var i gang, og skred herefter i store træk frem som i en almindelig kirke, med indgangsbøn, salmesang, altergang osv.³⁵ Det var i øvrigt fængslets 2. lærer, der optrådte som organist.³⁶ I Oxholms tid altså Frederik Stuckenberg.

Ved statsfængslerne i Vridsløselille og Horsens havde gudstjenesterne i øvrigt en særlig skare af tilhørere. De ved fængslerne ansatte og deres familier var således en del af menigheden, hvilket man mente ville knytte fangerne sammen med deres overordnede og give gudstjenesten endnu større betydning.³⁷ Denne effekt, der jo nærmest var af social karakter, må dog i Vridsløselille have været begrænset af isolationen.

I den første femårs rapport fra fængselsvæsenet betonedes man som allerede omtalt religionens betydning i Vridsløselille. Der forventedes mere af præsten i denne anstalt end i noget andet dansk fængsel. Nogen detaljeret beretning om præstens virke i fængslet blev der dog ikke plads til, om end Bruun citerede en af Oxholms rapporter vedrørende de indsattes altergang, der tilsyneladende optog sidstnævnte en del.³⁸

Præsternes egne (og få) rapporter er dermed en bedre kilde til forskellige forhold omkring gudstjenesten i fængslets første år. Oxholm begyndte at føre månedsrapporter fra og med maj 1861, men disse er tilsyneladende ikke bevaret.³⁹ Det er derimod en årsrapport fra juli 1862, der dækkede perioden fra april 1861 til og med marts 1862. Her gjorde han opmærksom på, at han måtte holde to gudstjenester hver søndag for at betjene alle indsatte – hvilket også indførtes i et regulativ for den gejstlige virksomhed i anstalten.⁴⁰

Hvad fængselspræsten egentlig prædikede om ved vi ikke – men det er sandsynligt, at meget har taget udgangspunkt i bibelske fortællinger om syndige gerninger. En juleaften i 1870'erne – under Freuchens tid

35. William Hansen *Bag Fængselets Mure (Fortælling fra Vridsløselille)*, København 1905, s. 14 ff.

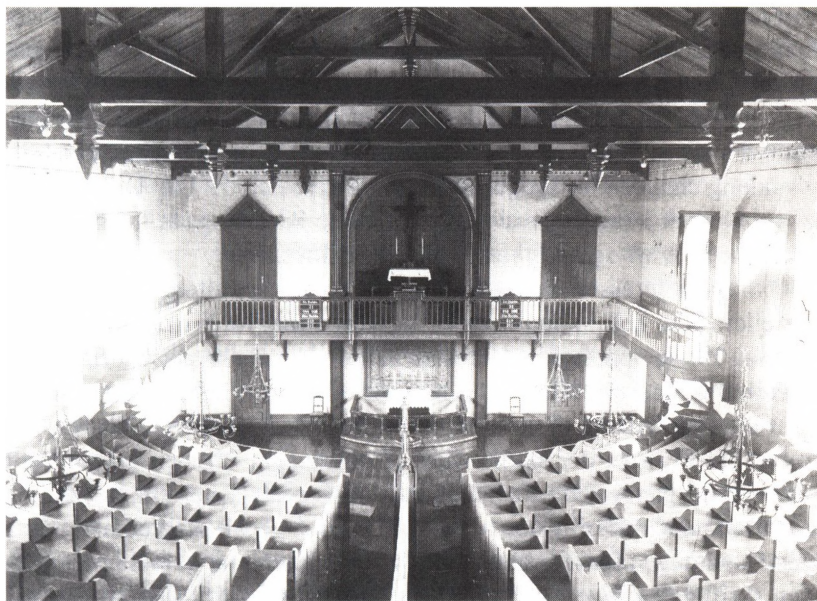
36. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 225/62-63, § 2.

37. Bruun 1864, s. 18 f. Se også LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 225/62-63, § 1.

38. Bruun 1864, s. 18 ff.

39. Se f.eks. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journal nr. 54, 75, 94 og 127. Alle fra 1861-62.

40. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 313/1861-62, Præstens beretning for finansåret 1861-62, samt journalsag nr. 225/62-63, § 3.

Fængselskirken set fra bunden. I den panoptiske fængselskirke blev de indsatte isolerede i de små bokse, der via en mekanisk anordning kunne lukkes simultant af en betjent. Boksene var opført som i et amfiteater, og alle fangerne kunne se præsten – der prædikede fra det højt svævende alter – men ikke hinanden. Prædikestolen var placeret på »første sal« med et ekstra alter på gulvet, hvilket gjorde altergangen temmelig besværlig. Først i begyndelsen af 1930'erne byggede man fængselskirken om, så fangerne kunne overvære gudstjenesten i fællesskab. Kilde: Eli Andersen. Fotografi omkring 1890.

som præst – kan man dog følge via socialisten Poul Geleffs erindringer. Geleff beskrev, hvordan han altid foretrak at være blandt de sidste, der marcherede ind i fængselskirken. Dermed fik man plads i en af de bagerste bokse, hvor man kunne stå op uden at blive opdaget og se baghovedet på enkelte fanger – samt ikke mindst udefrakommende deltagere. Sidstnævnte var ekstra interessant juleaften, og Geleff gyste ved sig selv og blev stærkt berørt, da han så indtil flere smukke damer. Præsten stod ved alteret og så »ualmindeligt højtidelig ud«. Forsamlingen sang nu »Et barn er født i Betlehem«, og bagefter fulgte dagens prædiken. Præsten indledte denne med at ønske Guds fred over gamle og unge, mænd og kvinder, voksne og børn, fangne og frie. Herefter fortalte han en historie og mindede til sidst fangerne om deres hjem. Sidstnævnte fik de indsatte til at hulke og græde, noget der tilsyneladende ikke var

almindeligt.⁴¹ Geleff tilskrev det præstens snedighed, at han bragte det hjemlige på bane netop juleaften. Mere fortæller han imidlertid ikke om arrangementet.⁴²

Geleff nævner dog, at han stemte kraftigt i under salmesangen. Meget tyder på, at dette var et generelt fænomen. I kirken havde de indsatte endelig chancen for bruge stemmen og give den frit løb. Det blev også fremhævet i fængselsvæsenets officielle beretning, at salmesangen skete med »kraft og livlighed« i bl.a. Vridsløselille.⁴³

Oxholm interesserede sig som nævnt en del for altergangen. Denne var ellers ikke helt ukompliceret i Vridsløselille, fordi isolationen selvfølgelig skulle opretholdes. Præsten måtte velsigne brødet og vinen ved det almindeligt anvendte højt placerede alter, men herefter »nedsætte« Jesu blod og legeme til et alter, der var anbragt på gulvet. Her var der opført skriftestole, der skulle sikre afsondringen. Præsten gik nu ind i disse en ad gangen, og gennemførte ritualet med hver enkelt fange – udenfor synsvidde af resten af forsamlingen.⁴⁴ Selve skriftemålet måtte finde sted dagen før altergangen kl. 14. Fra alteret på gulvet holdt præsten skriftetalen, hvorefter han bevægede sig til skriftestolene hvori et hold fanger sad. Dem meddelte han nu absolutionen en ad gangen. Ønskede flere indsatte at medvirke, end der var skriftestole, måtte skriftestolen foregå fra det øverste alter, og fangerne derefter inddeles i hold efter antallet af skriftestole.⁴⁵ Der var således tale om en særdeles besværlig proces.

I sin første rapport beskrev Oxholm altergangen særskilt. 447 fanger havde i perioden april 1861 til marts 1862 benyttet muligheden for altergang. Mange to gange og enkelte tre gange. Dette var ifølge Oxholm et nyt aspekt i mange af de indsattes liv, idet en »stor deel« ikke havde »gjæstet Herrens bord i flere Aar«, fordi deres »omflakkende og forvildede Levned« havde ført dem bort fra »al Deltagelse i de hellige Handlinger«. Oxholm dvælede – tilsyneladende fascineret – ved denne religiøse mangel i fangernes liv. For nogle lå den forrige altergang 10-15 år tilbage, mens flere slet ikke kunne huske deres sidste altergang og i øvrigt ikke havde begreb om dens betydning. Rent faktisk var altergan-

41. Fængselspræsten Munck beskrev bl.a. hvordan mandsfangerne aldrig græd under gudstjeneste, mens kvinderne var lettere at påvirke, Munck 1972, s. 156.

42. Poul Geleff *Under Laas og Lukke* København 1876, s. 107 f. Beskrivelsen stemmer i øvrigt glimrende overens med den ovenfor refererede beretning fra 1905 om juleaften i Vridsløselille.

43. Bruun 1864, s. 19.

44. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 225/62-63, § 4.

45. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 225/62-63, § 5.

gen efter konfirmationen den eneste for flere, mens enkelte endog aldrig havde været til alters. Nogle havde måttet afgive deres lånte klæder umiddelbart efter konfirmationen og kunne derfor ikke gennemføre altergangen, mens andre havde pantsat deres tøj og i stedet tumlet »om paa Letsindighedens og Forbrydelsens Veie«, hvilket i sidste instans havde ført dem til Vridsløselille. Fra den manglende altergang til straffeanstalten kunne der ifølge Oxholm således gå en lige linje. Men en glædelig nyhed var det, at de indsatte »vaagnede ... under Overværelsen af de hellige Handlinger«, og straks ønskede at komme til Herrens bord.⁴⁶

Oxholm tolkede tilsyneladende denne »opvågning« som en religiøs handling, og bed i hvert fald ikke mærke i, at altergangen kunne være tiltrækkende alene fordi den udgjorde et afbræk i en ekstremt monoton hverdag.⁴⁷

I øvrigt kommenterede han ikke gudstjenestens gang yderligere. I præstens rapport for finansåret 1862-63 var oplysningerne færre, og Oxholm indskrænkede sig stort set til at fremføre, at gudstjeneste var blevet afholdt i henhold til de gældende regler og regulativer.⁴⁸

Næste beretning fra Oxholm foreligger tilsyneladende først 1865. Heri lader præsten enkelte ord falde om gudstjenesten, der antydede, at den populære altergang ikke nødvendigvis vidnede om en religiøs opvågning. I hvert fald klagede opsynsbetjentene nu over »Misbrug i Kirken«, der bestod i forsøg på korrespondance, samt indridsning i og tilsølen af isolationsboksene. Mens Oxholm prædikede Guds ord valgte nogle fanger altså at lade vandet, tømme deres tarme eller muligvis onanere (flere muligheder for at tilsøle noget havde de i hvert fald ikke uden at forvolde skade på sig selv), mens andre forsøgte at kommunikere med hinanden. Ingen af disse handlinger vidnede just om religiøs forbedring, men snarere om opsætsighed, kedsomhed eller måske vanvid. Et problem var det i hvert fald, at de aflukkede bokse ikke bare forhindrede de indsatte i at se hinanden, men også let skjulte deres gerninger for opsynet. Oxholm havde dog gjort sit, ved »alvorligt« at påtale denne opførsel overfor fangerne. Endvidere havde han indført en ugentlig sangtime onsdag eftermiddag. Oxholm anførte videre – måske nærmest som en undskyldning for problemerne i kirken – at disse sangtimer gav en god lejlighed til, »at lægge Fangerne Et og Andet paa Hjer-

46. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 313/61-62, s. 1 f.

47. At fangernes interesse netop kunne være motiveret af ensomhed og kedsomhed var fængselspræsten Hindberg ellers opmærksom på, Hindberg 1865, s. 6 f.

48. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 98/63, Præstens beretning for finansåret 1862-63, s. 1.

te«. ⁴⁹ Altergangen var i øvrigt gået lidt tilbage siden 1861-62, idet 359 i finansåret 1864-65 havde benyttet sig af muligheden. ⁵⁰

Alt i alt virkede det uklart om Oxholm mente at være succesfuld i sit forehavende. Af fængselsvæsenets beretning fra 1868 fremgik den samme ambivalens. Det blev fremhævet, at fangerne deltog i gudstjenesten med alvor, andagt og opmærksomhed. Dog svarede alvoren og andagten ifølge præsten »ingenlunde til opmærksomheden«. Hvad der lå i denne konstatering er lidt uklart, men det kunne selvfølgelig være en hentydning til de ovennævnte problemer i kirken. Samme dobbelthed var der i beskrivelsen af de indsatte, hvoraf mange under gudstjenesten følte, »at i Guds Hus er der dog godt at være« – hvilket angiveligt bundede i en mere eller mindre klar fornemmelse af, at der her var »Lægemidler imod deres Sygdom«. Men samtidig pointerede præsten, at denne følelse hurtigt kunne forsvinde, da fangernes »onde indgroede Vaner og Lyster« lå som en tung lænke omkring dem. Altergangen fik dog fleres sind i bevægelse. ⁵¹

Sammenfattende må man fastslå, at gudstjeneste og altergang ikke var nogen uproblematisk sag i Vridsløselille. Det var tidskrævende – ikke mindst altergangen – og isolationen kunne trods det panoptiske system ikke opretholdes helt. Der kunne til og med foregå deciderede usømmeligheder i de aflukkede bokse. Hvorvidt gudstjenesten havde en forbedrende effekt mente man også var tvivlsomt, om end Oxholm hæftede sig ved, at altergangen berørte en del fanger. Derudover kunne prædikenerne være et udgangspunkt for de personlige samtaler under cellebesøgene.

I 1909 ophævede man gudstjeneste-tvangen i Vridsløselille, men byggede som allerede nævnt først fængselskirken om og fjernede isolationssystemet i starten af 1930'erne. ⁵²

Præstens religiøse fangeskole

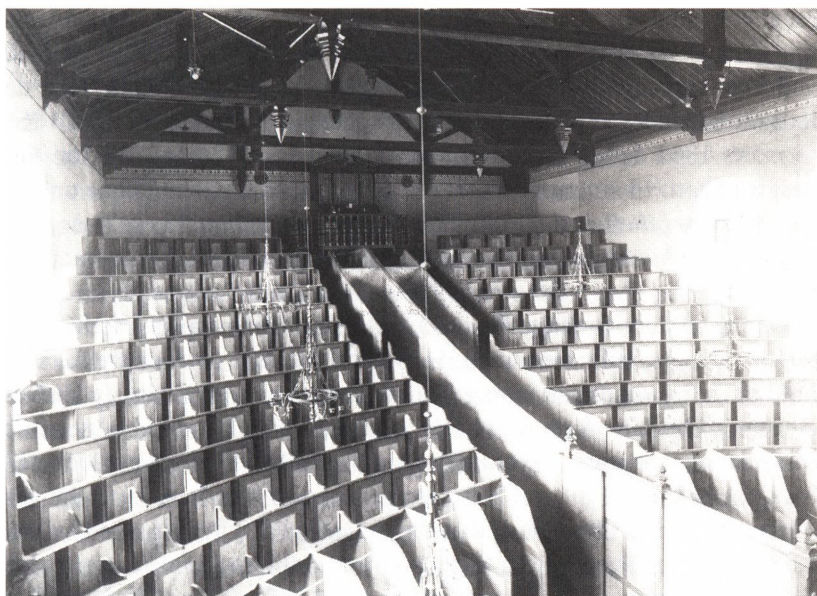
Som nævnt bemærkede Oxholm allerede tidligt, at mange indsatte ikke besad selv de mest basale religiøse kundskaber. Derfor påbegyndte han allerede omkring 1861-62 en fælles religions-undervisning en time

49. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 28/65, Præstens beretning for finansåret 1864-65, s. 1.

50. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 28/65, Præstens beretning for finansåret 1864-65, s. 4.

51. Frederik Bruun *Beretning fra Kontoret for Fængselsvæsenet om Straffeanstaltternes Tilstand i Tidsrummet fra 1ste April 1863 til 31te Marts 1868*, København 1868, s. 47 f.

52. Vagn Kildemoes »Statsfængslet i Vridsløselille« *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* nr. 4 1959, s. 57.

*Fængselskirken set fra venstre side af alteret. Bemærk orglet bagerst i kirken.
Kilde: Eli Andersen. Fotografi omkring 1890.*

ugentligt for de mest »Uvidende«.⁵³ Det fremgår ikke, men man må gå ud fra, at undervisningen foregik under isolation i skolen eller i kirken.

Til at starte med var denne undervisning en pligt for de udvalgte. Men Oxholm noterede hurtigt, at de deltagende »med særdeles Liv og Lyst tilegnede sig det foredrag og selv arbejdede med«, hvorfor han gjorde undervisningen til en frivillig sag. Med stolthed kunne præsten herefter notere, at kun 3 ud af 35 bad sig fritagne, og det var i øvrigt de »letsindigste«. Manglende interesse for religionen var for Oxholm med andre ord ensbetydende med dårlig moral. Herefter fortsatte han undervisningen og glædede sig over, at alle havde meldt sig af egen drift, og ingen »Bihensyn« således gjorde sig gældende.⁵⁴ Tilslutningen tolkede Oxholm dermed – som i tilfældet med altergangen – som religiøst motiveret, og hæftede sig igen ikke ved hvilket afbræk i monotonien hans forelæsninger betød. Fangernes iver kunne imidlertid let være motive-

53. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 313/1861-62, Præstens beretning for finansåret 1861-62, s. 2.

54. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 313/1861-62, Præstens beretning for finansåret 1861-62, s. 3.

ret af ensomheden, snarere end af præstens budskab – ligesom den kraftige salmesang i øvrigt. Men det var selvfølgelig også en del af pointen ved Pennsylvania-systemet, at den trykkende isolation skulle lede de indsatte i hænderne på forbedringens agenter. I perioden fra april 1861 til marts 1862 deltog i alt 46 fanger mellem 15 og 24 år i religionsundervisningen.⁵⁵ I sin rapport året efter betegnede Oxholm denne undervisning som *bibellæsning*, i hvilken 62 fanger mellem 15 og 24 år havde deltaget. Arrangementet var stadig frivilligt men interessen var altså stigende.⁵⁶

Denne tendens fortsatte ifølge Oxholm, der i sin rapport fra 1865 noterede, at flere ville være med. Her uddybede han også en række forhold omkring sin undervisning. Denne foregik ved foredrag, og krævede ofte »ikke liden forberedelse i Cellen«. Et enkelt individualiserende element inkorporerede Oxholm dog også, idet han hver gang uddelte en opbyggelig bog til hver enkelt deltager med særligt hensyn til dennes »Evne og Tarv«. Ellers bestod arrangementet i afsyngning af en salme, og derefter forelæsning om dagens emne. Oxholm gjorde i øvrigt den erfaring, at religiøse bøger var mere populære end de rent moralske, hvilket han tilskrev, at cellelivet påvirkede følelserne mere end viljen.⁵⁷

Oxholm havde i øvrigt en mindre undervisningsforpligtigelse ved siden af sin fangeskole. Den bestod i konfirmationsforberedelse for yngre fanger. I finansåret 1861 til 1862, deltog tre indsatte på 12 og 13 år – alle dømt for brandstiftelse – i denne undervisning.⁵⁸ Året efter var der fire deltagere.⁵⁹

Under alle omstændigheder gav hverken gudstjenesten eller religionsundervisningen mulighed for den individuelle fangebehandling, der skulle udgøre et omdrejningspunkt i reformeringen af de indsatte. Her var andre metoder nødvendige.

55. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 313/1861-62, Præstens beretning for finansåret 1861-62, s. 3.

56. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 98/63, Præstens beretning for finansåret 1862-63, s. 1.

57. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 28/65, Præstens beretning for finansåret 1864-65, s. 1 f.

58. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 313/1861-62, Præstens beretning for finansåret 1861-62, s. 3 f.

59. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 98/63, Præstens beretning for finansåret 1862-63, s. 1 f.

Sjælesorgen – cellebesøgene og de personlige religiøse samtaler

I de to første bevarede rapporter omtaler Oxholm overhovedet ikke de private cellebesøg. Det vides dog, at han afleverede en særskilt beretning om sjælesorgen for finansåret 1860-61, men den er desværre ikke bevaret.⁶⁰ Man kan derfor kun spekulere om Oxholms forhold til denne del af præstegerningen. Hans optagethed af de mere traditionelle religiøse forehavender såsom altergang kunne måske tyde på, at en mere traditionel teologi stod i forgrunden i Vridsløselille – at Oxholm lavede en særlig beretning om sjælesorgen peger i modsat retning.

Den første bevarede omtale af Oxholms cellebesøg forefindes i fængselsvæsenets femårs beretning fra 1864 og er ganske kortfattet. Heraf fremgik det, at Oxholm i reglen følte sig velkommen hos fangerne. Dog traf han også indsatte, »*hos hvem han slet ikke føler sig opmuntret til at dvæle, og hvem han forlader med Følelsen af, at Intet blev udrettet*«. Men oftere følte han sig fristet til forlænge opholdet, fordi »*der under Samtalen frembyder sig saameget, der opfordrer til at benytte det gunstige Øieblik*«. ⁶¹

Året efter lod Oxholm sløret falde for lidt flere forhold omkring disse samtaler. Årsrapporten for april 1864 til marts 1865 bød således på en række bemærkninger i denne sammenhæng. Oxholm forklarede, hvorledes han ved cellebesøgene først og fremmest adresserede de indsattes erkendelse og vilje. Dette skete ved samtale omkring den seneste prædiken. Oxholm søgte at fremdrage dennes hovedpointer til »*fornyet Overveielse*« og ville tilsyneladende, at fangerne selv skulle tage religionen i praktisk anvendelse på »*de givne Tilstande og Forhold*«. ⁶²

Men det var imidlertid ikke altid muligt, at tage udgangspunkt i åndelige forhold. Ifølge Oxholm måtte man med »*aabent Øie og Hjerte*« lægge øre til spørgsmål om arbejdet, skolen, familieforholdene og fangeres fremtidsplaner – så kunne en »*henkastet Ytring*« fra Oxholms side »*føre ind paa den frugtbareste Vei*«, mens de med alvor valgte ord ofte »*falde døde til Jorden*«. ⁶³

60. Beretningen er således noteret i journalen, LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journal nr. 93 a + b/1861-62. Men beretningen findes ikke blandt journalsagerne.

61. Bruun 1864, s. 21. Passagen kan henføre til Bruuns personlige samtaler med Oxholm, men stammer snarere fra en af de rapporter, der ikke længere forefindes i arkivet. Eksempelvis journal nr. 54/61-62 og 75/61-62.

62. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journalsag nr. 28/65, s. 3 .

63. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journalsag nr. 28/65, s. 3 f.

Meget tyder således på, at Oxholm var nået til en erkendelse ikke ulig Pennsylvania tidsskriftets anbefalinger. Man skulle med personlig indlevelse møde de indsatte på deres eget plan og i deres egen verden. Som medspiller kunne man nå langt med en »henkastet ytring«, mens autoritære og dogmatiske formaninger ingen resultater gav. Alligevel var det svært for Oxholm. Nogle dage formede tingene sig let, mens der var tider, hvor »*Alt falder tungt og tvungent, og Aanden er hæmmet*«. ⁶⁴

Under alle omstændigheder tyder Oxholms 1865 rapport på, at han havde draget erfaring af sit virke, og derved formået at komme i ordentlig tale med flere indsatte. Endvidere fremgår det, hvorledes han søgte at igangsætte religiøse overvejelser hos hver enkelt fange. Da Oxholm samtidig tog hensyn til individuelle forhold ved disse samtaler, så nærmede hans praksis sig i hvert fald de pennsylvanske forskrifter. Men det var tydeligvis ikke let for Oxholm at opnå de ønskede resultater – i sidste instans forbedringen.

Fængselsvæsenets beretning fra 1868 bekræfter dette. Her fik cellebesøgene en udvidet omtale, idet Bruun gjorde plads til et længere citat af Oxholm. Årsagen var, at dette passede ind i Bruuns egen kritik af isolationens varighed. Oxholm anførte således, at ligesom han kunne glæde sig over, at isolationen skar den dårlige indflydelse bort, så måtte han indrømme, »*at man ikke saa ganske sjelden i sit stille Sind*« ønskede at kunne bryde isolationen og forskelsbehandle fangerne. Ensomheden sløvede ifølge Oxholm den indsatte, og angeren blev ufrugtbar og fortærende. Men dersom det var muligt »*samtidig med Guds Ords Oprejsning*« at byde fangerne mere frihed, selvstændigt arbejde, afveksling eller samliv med gode mennesker, så kunne man redde dem, Oxholm betragtede som omvendte. I stedet blev de jo længere straffen varede »*mere slappe, sløve og idiotiske*«. En ændring i isolationen kunne med andre ord simpelthen lede til fangens forbedring og frelse. ⁶⁵

Det var unægtelig en kontant kritik. Oxholm havde dermed – jvf. sine rapporter – gennemgået en udvikling siden 1859. Fængselsvæsenets årsberetning for 1858 til 1863 kunne tyde på, at altergangen og – dermed en mere traditionel religiøsitet – havde haft Oxholms største opmærksomhed i de første år. Cellebesøgene havde dog også fundet sted, og i 1865 gjorde Oxholm sig nogle klart moderne tanker om deres funktion. En individuel religiøs prægning blev forsøgt, om end han fandt det svært. Herefter tog mismodet tilsyneladende overhånd. I hvert fald udgjorde Oxholms bemærkninger, som de anførtes af Bruun i 1868, en

64. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journalsag nr. 28/65, s. 4.

65. Bruun 1868, s. 49 f.

sønderlemmende kritik af Pennsylvania-systemet og den religiøse metode der knyttede sig dertil. Oxholm troede simpelthen ikke længere på kombinationen af religion og længevarende isolation.

Andre gejstlige funktioner

Hvis en fange lå for døden måtte præsten naturligvis træde til. En brystsyg indsat på sygestuen hidkaldte i finansåret 1861-62 eksempelvis Oxholm og begærede sakramentet. Fangen havde ifølge præsten i længere tid været på »*en oprigtig og alvorlig Tilbagevenden til Gud*«. Han døde på fængslets sygestue fire dage efter at hans straffetid var løbet ud.⁶⁶ Denne del af fængselspræstens virksomhed havde dog et begrænset omfang. I finansåret 1862-63 døde i alt tre fanger – alle i øvrigt af brystsyge.⁶⁷

Ellers påhvilede der i store træk præsten i Vridsløselille enhver normal præsts pligter. Fangerne, fængslets ansatte og deres familier var hans forsamling, og f.eks. ved til- og afgang i personalets familier skulle fængselspræstens sørge for at de nødvendige oplysninger blev indhentet og indført i sognets kirkebøger.⁶⁸ I øvrigt foretog præsten gejstlig mægling for de indsatte.

Hvordan reagerede fangerne på det kristne budskab?

Ovennævnte James Finley fra *Ohio Penitentiary* fortalte i sine erindringer – som de fleste fængselspræster tilsyneladende gjorde det i deres memoirer – om hvordan en ægte omvendelse kunne finde sted. Ved et cellebesøg havde Finley fundet fangen J opløst af gråd – men det var glædens tårer: »*I am now happier than ever I was in all my life*« udbrodt J og forklarede hvad der var hændt i hans ensomhed: »*This morning, after praying to my heavenly Father, in my cell, I took up the Hymn-Book, and fell upon a few verses that described my case exactly. I made a vigorous effort to let my soul melt, as it were, and flow along in the current of the hymn. In an instant I felt a change operating within. I looked up to God through Christ as I never had before. God, as he never had before, looked down on me. If I may say so, our eyes met. Mine were*

66. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 313/1861-62, Præstens beretning for finansåret 1861-62, s. 4.

67. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 98/63, Præstens beretning for finansåret 1862-63, s. 2.

68. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 225/62-63, § 1.

filled with penitence, prayer and hope. His beamed with love, mercy, and forgiveness... and from that instant I have been the happiest man on earth«. ⁶⁹ Religionen opererede ifølge Finleys resumé altså inde i fangen, der lod sin sjæl smelte for at gøre plads til mødet med Gud. Dermed blev han formet på ny, og den moralske rene borger trådte i stedet for den kriminelle synder. Religionen havde i cellens ensomhed fungeret som en form for »selvets teknologi«, og målet med det moderne fængselsvæsen var nået. ⁷⁰

Det er allerede berørt hvilke forestillinger Oxholm gjorde sig, om de indsattes reaktioner på hans virksomhed. Hans fornemmelse var tydeligvis, at det var svært at påvirke de indsatte. Nogle blev omvendt, men den langvarige isolation kunne stik mod hensigten ødelægge dette. At der lå et håb og en mulighed i den kristne påvirkning var dog selvklart for fængselspræsterne. Der var set fra deres side ingen tvivl om, at de indsatte havde brug for Guds ord og intensiv religiøs prægning. Fra højere sted var man naturligvis enig. Frederik Bruun beskrev selv religionen som en kur mod de indsattes kriminelle sygdom – næsten som Benjamin Rush havde gjort det i Philadelphia hen ved trekvart århundrede tidligere. ⁷¹

Men det er selvfølgelig langt fra sikkert, at fangerne så tingene på samme måde. Det er svært at nærme sig et svar på dette via kilderne. Geleff leverer dog et sjældent eksempel på, hvordan en indsat kunne reagere på præstens besøg. Sidstnævnte var i hans tid Freuchen, der af lagde visit som påkrævet af reglementet. Skal man tro Geleff besad førnævnte dog ikke just en moderne fængselspræsts kvaliteter. Faktisk var Freuchen den Geleff brød sig mindst om, af alle de ansatte han fik kontakt med, og mange indsatte delte angiveligt denne antipati. Freuchen var uhøflig, beholdt hatten på og satte sig altid på Geleffs (og cellens eneste) stol under sine besøg – mens overlærer Kaalund eksempelvis stod op eller ventede på invitation til at sætte sig. Freuchen betroede også Geleff, at det var skændigt at give fanger god mad, og for op da han hørte, at socialisten var ateist. Senere blev han dog ifølge Geleff mere manerlig. ⁷² Alligevel er det klart, at hvis beskrivelsen stemmer, så må Freuchen med sin attitude have mislykket i mange af sine forsøg på individuel religiøs påvirkning. Større succes havde han som tidligere nævnt med sin juleprædiken, hvor flere fanger begyndte at græde. No-

69. Finley 1851, s. 90 f.

70. Vedr. religionen som en »selvets teknologi«, se note 4.

71. Bruun 1868, s. 47.

72. Geleff 1876, s. 116.

get Geleff nærmest opfattede som en magtteknologisk eksercits i bedste Foucault stil, hvor præsten trykkede på de rigtige knapper for at kue de indsatte. Men dette var jo også ved en højtid, hvor følelserne må have været lette at sætte i bevægelse. Flere beretninger vidner således om gråd i kirken juleaften.⁷³

I stamrullen – fængslets protokol over de indsatte – kan man af og til finde notitser om, hvordan indsatte har forholdt sig til det religiøse budskab. I et tilfælde blev det bogført, at en fange havde haft et »*religiøst Anstrøg*«, men fra fængslets side tvivlede man dog på sandheden deraf.⁷⁴

Det var i det hele taget et tilbagevendende problem, at man kunne have svært ved at vurdere, hvorvidt de indsatte søgte at snøre personalet. En problematik Ørsted som tidligere omtalt allerede havde berørt i 1828. Det handlede jo ikke blot om at få fangerne til at opføre sig nogenlunde ordentligt i fængslet, men om at skabe en ægte forbedring i deres indre. Det religiøse var jo her et principielt omdrejningspunkt, men indsattes erklærede kristne overbevisning kunne naturligvis være et skalkeskjul. Måske håbede man på at opnå privilegier i fængslet, eller forestillede sig at blive benådet. Pastor Munck ved straffeanstalten på Christianshavn brød sig netop derfor ikke om benådningen som institution, idet denne kunne udgøre en falsk motivation for fangerne.⁷⁵

Alligevel er der ikke tvivl om, at religionen kunne komme til at fylde meget i de indsattes liv. Gudstjenesten, præstens prædiken og cellebesøgene optog en hovedrolle blandt de meget få brud på monotonien, som tilværelsen i Vridsløselille tilbød sine indsatte. Det religiøse og den gejstlige virksomhed kunne således sætte tankerne i gang og hos nogle tydeligvis også fantasien. Blandt de sindssyge fanger kredsede flere omkring det kirkelige i deres vanvid.

En 21-årig københavner ved navn Emilius Alfred Jørgensen er et eksempel på dette. Ved hans overflyttelse til Skt. hans hospital anførte man ligefrem »*Gudstjenesten den 14 april*«, som havende påvirket udviklingen af hans sindssygdom. Emilius ytrede efter denne religiøse skrupler og ville tale med præsten, for at forklare ham en indskydelse han havde haft med hensyn til nadveren. Et par dage efter indtrådte herefter en almindelig forvirring i Emilius' begreber.⁷⁶

73. Hansen 1905.

74. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Stamrullen nr. 1308.

75. Munck 1972.

76. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 10/67-68. Emilius er også nævnt i forrige afsnit.

En 25-årig jyde blev tilsyneladende også stærkt optaget af det religiøse. Hans opførsel var i det første år af afsoningen god, hvorefter han blev et indesluttet væsen. Senere begyndte han at hallucinere og fik nogle vrangforestillinger om fængselskirken og mente, at Kristus havde vist sig for ham. Hans tilstand forværredes yderligere og han overflyttedes til sindssygeanstalten i Århus. Her beskrev man denne fange nøje og bemærkede bl.a., at han endnu nærede vanvittige religiøse forestillinger. Man mente, at han havde læst Testamentet meget i Vridsløselille, og han citerede gerne Johannes Åbenbaring. Endvidere ville han tale om »*religiøse og metafysiske Materier*« og røbede en del belæsthed – navnlig i bibelen. Det endte dog let med, at han remsede op som af en bog »*ofte temmelig vaasende*«. Under alle omstændigheder tyder det på, at den unge jyde var blevet stærkt præget af den religiøse virksomhed i Vridsløselille.⁷⁷

Et andet eksempel på en religiøst inspireret fange, er en 21-årig håndværkersvend fra København, der var »*aldeles sund*« ved ankomsten til fængslet. Han viste endog »*oprigtig Anger*« og arbejdede stille og flittigt de første 3 måneder. Men så pludselig en morgen blev fængslets direktør kaldet til fangen, der kort og godt erklærede at han ikke ville arbejde. Da man fra fængslets side krævede dette, påberåbte han sig at »*man skal adlyde Gud mere end Menneskene*«, og forklarede videre at Fanden havde været hos ham, men »*Gud var kommen ham til hjælp*«. Også han overførtes til sindssygehospital.⁷⁸ En anden fange, der led samme skæbne, påstod at den hellige ånd havde vist sig for ham.⁷⁹ Andre indsatte havde besøg af djævelen, eller gjorde sig andre omfattende religiøse forestillinger.⁸⁰

Der er således ingen tvivl om, at det religiøse univers og den intensive påvirkning kunne nære de mere eller mindre vanvittige indsattes tanke-spind.

Undervisningen i Vridsløselille

Det blev fra starten af vedtaget, at den religiøse forbedring skulle ledsages af en mere verdslig orienteret undervisning, der søgte at indprente

77. Christian Tryde *Cellestraffens Indvirkning paa Forbryderens mentelle Sundhedstilstand* København 1871, s. 18 ff. Denne fange er tilsyneladende den i afsnittet om sindssygdom i Vridsløselille omtalte Mads Petersen, selvom Tryde giver ham initialerne M.H.

78. Tryde 1871, s. 13.

79. Tryde 1871, s. 37.

80. Tryde 1871, s. 15 og 17.

de indsatte forbrydere en række basale kundskaber og en vis almen dannelse. Målet var at bibringe en »*folkelig Oplysning, som kan tjene til at fremme ... [fangernes] Selvstændighed og give dem det rette Syn på Livet og dets Pligter*«. ⁸¹ Der var altså tale om en helt bevidst moralsk målsætning, der naturligvis fulgte af fængslets overordnede projekt – at skabe gode borgere af de kriminelle syndere. At denne opdragelse ikke bare bestod i at stille kundskaber til rådighed for de indsatte, men ligeledes indebar en kamp mod forkerte forestillinger, antydede formuleringen om »*det rette syn*« naturligvis. Det moderne fængsel leverede den gode moral og skulle udrydde amoral. Således kunne man læse i en af Kaalunds rapporter, hvordan han ville »*bekæmpe ... [fangernes] vrangte Anskuelser*«. ⁸²

Den ordinære skoleundervisning skulle i Vridsløselille foretages af en 1ste og 2den lærer. I løbet af 1863-65 fik de to hjælp af en betjent, og senere i en periode en 3die lærer. ⁸³ I landets andre fængsler var lærerkræfterne timeansatte, mens man i Vridsløselille prioriterede undervisningen med to fastansatte lærere. I fængslets første mange år var det et familie-foretagende. 1ste læreren (eller overlæreren) var indtil 1881 Hans Vilhelm Kaalund og i en årrække var 2den læreren (eller underlæreren) hans fætter Frederik Stuckenberg. De boede i øvrigt begge i Vridsløselilles tjenesteboliger, og deres hverdag må i høj grad have været præget af fængselslivet. ⁸⁴

Kaalunds vej til fængselslærergerningen var ikke den mest naturlige. Han havde som ung været i lære som billedhugger, og forsøgte sig siden hen også med penslen. Den kunstneriske åre fandt dog først og fremmest udløb igennem pennen, og Kaalund blev i sin tid en kendt digter. Hans gennembrud kom med digtsamlingen *Et Foraar* i 1858 og han optrådte senere bl.a. i værket *Nyere Dansk Lyrik*, side om side med blandt andre Vilhelm Bergsøe og Holger Drachmann. ⁸⁵ Alligevel havde fængselslæreren måske begrænsede ambitioner – i hvert fald hvis man skal tage digtet »*Paa det Jevne*« for pålydende:

81. Bruun 1868, s. 45.

82. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 115/68-69.

83. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 30/65. Kaalund var begejstret for hjælpen fra den pågældende betjent, der muligvis er identisk med den senere ansatte 3die lærer Nielsen.

84. Folketælling 1.2.1860. Herstedvester Sogn. Straffeanstalten. Kopi henliggende i Albertslund Lokalkiv 34.35.

85. Hans gennembrud dateres til 1858 i Egon Funch *Et digterhjem i Vridsløselille. Om H.V.Kaalunds virke ved fængslet* Historisk selskab for Glostrup, Brøndby, Albertslund og Vallensbæk 1979, s. 5.

*»Paa det Jevne! Paa det Jevne!
 – ikke i det Himmelblaa! –
 Der har Livet sat Dig Stævne,
 der skal Du Din Prøve staa!
 Alt hvad Herligt Du kan nævne,
 Alt hvad højt Din Sjæl kan naa,
 skal hernede paa det Jevne
 fast sin Rod i Livet slaa ...
 Paa det Jevne! Paa det Jevne!
 Altid i min Sjæl det klang ...
 Paa det Jevne! Paa det Jevne!
 Det er Livets Sejersang!«.⁸⁶*

Det er ikke utænkeligt, at denne livsfilosofi var formet af Kaalunds erfaringer som fængselslærer i Vridsløselille, hvor han nok måtte sande, at træerne ikke voksede ind i himlen. Men Kaalund var som allerede omtalt en stærk tilhænger af cellestraffen og det pennsylvanske system, og troede i hvert fald ved fængslets åbning på forbedringen af de indsatte. Han havde tilsyneladende også en anden indfaldsvinkel end ovennævnte Freuchen, der overtog stillingen som fængselspræst efter Oxholm. Geleff mente i hvert fald, at Kaalund var fangernes yndling.⁸⁷ En nekrolog i *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen* fremførte noget tilsvarende, og tillagde den afdøde overlærer følgende talent: *»Han følte så fint menneskenaturens vibreringer i fangecellen, derfor var det ham en let sag at komme i tillidsforhold til fangen, [og] derfor satte fangen i almindelighed så megen pris på hans besøg«*. Han kunne dog tage fejl *»når hans fantasi løb af med ham«*, og blev i øvrigt af og til mere aggressiv, *»end han vistnok selv ønskede«*.⁸⁸

Kvalifikationerne til stillingen som 1ste lærer havde Kaalund vel først og fremmest i kraft af en tidligere ansættelse som huslærer. At han fik tjenesten skyldtes dog snarere et bekendtskab med C.N. David, der i en længere periode jo var Overinspektør for fængselsvæsenet.⁸⁹

Fængselslærernes hovedopgaver var undervisning og fangebesøg. Endvidere skulle fangebiblioteket varetages, og i kirken skulle 1ste læreren virke som degn, mens 2den læreren skulle spille orgel under

86. *Nyere Dansk Lyrik*, 2. oplag, Odense 1894, s. 146 ff.

87. Geleff, s. 116.

88. Nekrolog for H.V. Kaalund i *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen* årg. VIII, 1885, s. 65 f.

89. *Ibid.*, s. 65, samt Funch 1979, s. 5.

gudstjenesten. Undervisningen skulle foregå i et af fængslets to skolelokaler, der som kirken var indrettet panoptisk, med bokse til fangernes isolation. Hver skolestue havde plads til 36 elever.⁹⁰

Skolegangen var i Vridsløselille af særlig betydning. De indsatte skulle dels oplyses, men samtidig var det tanken, at lærernes foredrag ville lede fangernes tanker i »*en sund og fornuftig Retning*«, når de sad i cellens ensomhed. Undervisningen var med få undtagelser obligatorisk, og hver fange skulle have mindst to timer ugentligt i skoleboksen.

Fra 1866 besluttede man at øge antallet af undervisningstimer for fanger på tredje og fjerde klasse, men det blev i første omgang ikke gennemført i praksis. Man mente, at en udvidet undervisning ville »*trætte og svække Fangen*«. Muligvis frygtede man at forstærke den sløvhed, der som allerede beskrevet spredte sig blandt de indsatte. Set i lyset af problemerne med den ekstreme monotoni i anstalten, er det alligevel besynderligt, at man ikke straks benyttede denne lejlighed til at aktivere de ensomme forbrydere. Fanger mellem 15 og 25 år fik dog tilsyneladende en ekstra skoletime, og i øvrigt blev de 15 til 18 årige særbehandlede med en del flere skoletimer. Endvidere holdt man fanger på 1ste klasse udenfor skolelokalet og underviste disse i deres celle.⁹¹ Senere påbegyndte man dog tilsyneladende en mere intensiv skoling efter de nye regler. I februar 1868 modtog flere således tre eller fire timers ugentlig undervisning. Celleundervisningen betød i øvrigt, at en hel del indsatte blev trukket ud af skolelokalerne. I februar 1868 blev 79 ud af 217 elever undervist i deres celle.⁹²

De fritagne for undervisningen inkluderede ifølge den officielle fængselsberetning syge, aldrende, ikke dansk-talende, og fanger på »*et høiere Dannelsesstrin*«. ⁹³ Af Kaalunds egen skoleprotokol fremgår det imidlertid, at årsagerne til fritagelse kunne være flere. En fritaget fange var eksempelvis tunghør, en anden nærsynet, en tredje krøbling og en fjerde »*idiotisk*«. Selvom ideen med undervisningen var at oplyse, så kunne udfordringen åbenbart være for stor. Om en helt femte indsat hed det, at han var fritaget pga. »*yderlig Dumhed og Uvidenhed*«. ⁹⁴ I 1863 opgav Kaalund, at i alt $\frac{2}{3}$ af fangestyirken havde deltaget i undervisnin-

90. Bruun 1864, s. 23.

91. Bruun 1868, s. 44 f.

92. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 166/67-68.

93. Bruun 1864, s. 22 f. Se bl.a. noten s. 22. De fanger der var indsat til undervisning og forbedring – typisk de mindreårige – modtog en times ekstra undervisning ugentlig, s. 24. Se også LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 160/63.

94. Skoleprotokol 1862-66, henligger på Vridsløselille Statsfængsels eget museum. Se under nr. 6, 28, 56, 141 og 321.

gen, hvilket svarede til et gennemsnitstal på 240 elever.⁹⁵ De udeladte talte således en stor gruppe. I de følgende år faldt fangetallet og dermed gruppen af elever i øvrigt. Fra april 1863 til april 1865 lå gennemsnittallet på 195 underviste.⁹⁶

Undervisningen foregik klassevis, inddelt efter de fire fangeklasser man anvendte i fængslet. Den ene ugentlige time anvendtes til regning, og den anden til læsning og forklaring af det læste, eller til frie foredrag indenfor eksempelvis historie, geografi og naturlære. Noget ganske særligt – set i forhold til isolationsfængslets principper – var det, at man lejlighedsvis benyttede en samtaleform i undervisningen, hvor de indsatte fik lov at tage til orde. Det må have været den eneste lovlige måde, hvorpå indsatte kunne høre deres medfanger tale. Denne »samtaleform« udviklede lærerne endog senere således, at man i enkelte tilfælde lod fangerne kommentere hinandens bemærkninger. Kaalund mente dermed at give eleverne »*en vis Grad af sømmelig Frihed*«, der fremmede »*aandelig Vexelvirkning*«. C.N. David havde næppe været begejstret for dette brud på isolationen, men Kaalund så samtaleformen som »*en velgjørende Luftning af Liv og Friskhed ind i Systemets Tvang*« – og det var vel og mærke en stor tilhænger af Pennsylvania-systemet der mente dette.⁹⁷

De indsatte fik også hjemmeopgaver, der ifølge fængselsvæsenets beretning gav en kærkommen beskæftigelse i den temmelig begrænsede fritid. Faktisk ønskede fangerne vedholdende at modtage sådanne opgaver, og udviste i den forstand en iver, der nok var mere sjælden blandt almuen i den frie verdens skoler. Ensomheden og monotonien motiverede, hvilket Kaalund selv bemærkede. Alligevel kunne det være svært at etablere en konstruktiv undervisning – ikke mindst fordi flere hverken kunne læse eller skrive.⁹⁸

Undervisningens gang kan først og fremmest følges i overlærer Kaalunds rapporter, der imidlertid dels ikke er fuldstændigt bevaret, og dels ikke blev afleveret eller udfærdiget med konsekvens.⁹⁹ I de eksisterende

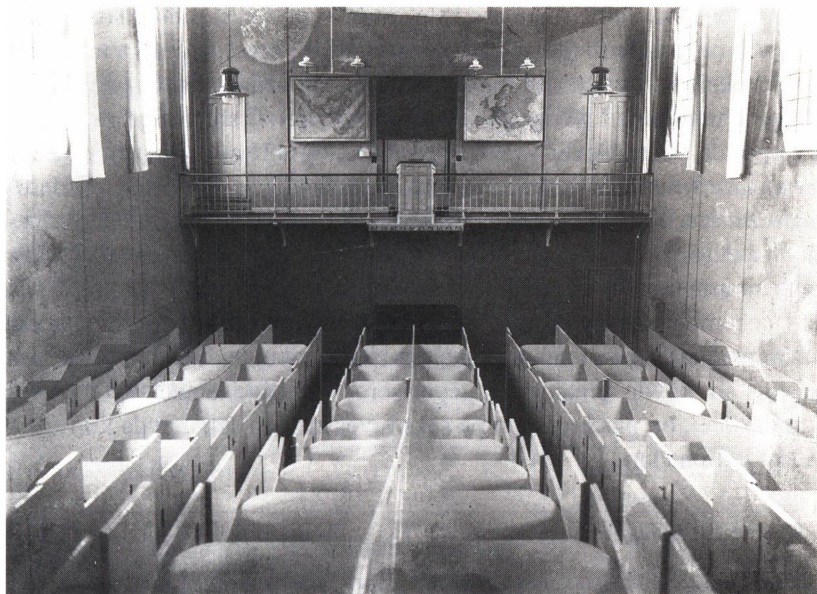
95. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 160/63, s. 1.

96. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 30/65, s. 1.

97. Bruun 1864, s. 23. I kirken kunne man herudover naturligvis høre medfangers stemmer i kor under salmesangen. Se også LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 160/63, samt nr. 115/68-69.

98. Bruun 1864, s. 23. Samt LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 160/63, s. 3.

99. En række rapporter og beretninger fra 1861-62 og 1865-66 er således enten ikke skrevet eller bortkommet. Sidstnævnte skæbne er tilsyneladende overgået bl.a. journalsag nr. 93a + b/1861-62.

Skolen var som kirken indrettet panoptisk, med bokse til fangernes isolation. I 1859 indrettede man to sådanne skoler, der blev nedlagt omkring 1890 og erstattet af det afbildede lokale. Skolelærers pult er majestætisk hævet over fangerne, som alteret var det i fængselskirken. Kilde: Eli Andersen. Fotografi omkring 1890.

rapporter fremhævede Kaalund selv, hvad han fandt relevant vedrørende fangerne, undervisningen og biblioteket. Endvidere førtes der en skoleprotokol i hvert fald fra 1862 til 1866, hvori hver enkelt fange indførtes med opgivelse af navn, alder, evner, kundskaber ved indsættelsen, karakter for præstation i fængselsskolen, samt eventuelle særlige anmærkninger.¹⁰⁰

Første bevarede beretning fra overlærers hånd stammer fra april 1863. Heri opgav han i hovedsagen det ovenfor anførte om undervisningen. Kaalund bemærkede endvidere, at en pointe ved en begrænset anvendelse af samtaleformen var at stimulere de indsatte til »Selvtænkning«.¹⁰¹ Hermed fremhævedes en individualiserende side af undervisningen, der må have været overordentlig svær at etablere under de uni-

100. Der forefindes ingen skoleprotokoller i Vridsløselilles egentlige arkiv som det henligger på LAK. Det nævnte eksemplar forefindes imidlertid på Vridsløselille fængsels eget museum, og er af uransagelige årsager ikke afleveret til LAK.

101. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 160/63, s. 2 f.

forme forhold, som isolationen og de panoptiske skolelokaler tilbød. Her var celleundervisningen naturligvis bedre egnet, ligesom udlån fra biblioteket, der som nedenfor omtalt kunne anvendes i den individuelle fangebehandling. I øvrigt glædede digterlæreren sig ifølge rapporten over, at de fleste elever var interesserede, og udviste »*Lærelyst og begyndende Intelligens*«, hvilket havde en heldig indvirkning på deres »*Moralitet*«. Kaalund afsluttede sin rapport med at takke sin overordnede inspektør Bruun for den store frihed, hvormed han fik lov til at varetage sit arbejde.¹⁰²

I december samme år fulgte overlærerens første egentlige opgørelse over resultatet af hans og Stuckenberg's arbejde. Med matematisk præcision havde Kaalund kategoriseret samtlige elever efter deres kundskaber, og placeret dem på seks niveauer han selv havde konstrueret til lejligheden.

Kundskabs-kategori	Ved ind-sættelsen	Ved løs-ladelsen
1) » <i>aldeles Uvidende</i> « som hverken kunne læse, skrive eller » <i>kjende Tal</i> «	1,6%	0,0%
2) » <i>Tilnærmelsesvis Uvidende</i> « der til nød kunne læse, men ikke regne og næppe skrive deres eget navn	25,3%	4,7%
3) Står på et lavt trin af Almuedannelse. Kunne læse, samt skrive og regne lidt	51,3%	36,3%
4) Almindelig almuedannelse. Kunne læse godt, skrive tydeligt, regne bl.a. med brøker, og » <i>Kjende lidt til Fædrelandshistorie og Geografi</i> «	16,5%	45,5%
5) Begrænset realdannelse. Kunne skrive en nogenlunde rigtig stil, regne decimal-, procent-, flade-, og kubikregning, og havde lært verdenshistorie, geografi, naturhistorie og naturlære	4,7%	12,9%
6) Videnskabelig dannelse	0,6%	0,6% ¹⁰³

102. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 160/63, s. 3 f.

103. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 161/63, »Supplement til Skolerapporten for Regnskabsåret 1861-62 og 1862-63«.

Hvor 78,2% af de indsatte ved indsættelsen havde tilhørt kategori 1 til 3 og således haft en lavere almuedannelse eller det der var værre, så var denne gruppe ved løsladelsen nedbragt til 41%. Samtidig havde 45,5% – næsten halvdelen af alle fanger – en almindelig almuedannelse ved løsladelsen. Inklusive de højere kategorier, så tilhørte 59% kategori 4 eller højere ved løsladelsen, mens kun 21,8% var at finde i denne gruppe ved fængslingen. Skal man tro Kaalunds opgørelse, så må det være den største bedrift, at over halvdelen således opnåede en basal dannelse. Omvendt kunne man naturligvis vælge at betragte opgørelsen som et sørgeligt udtryk for de kriminelles ringe opdragelse.

Kaalund fulgte sin oversigt op med en tilsvarende i 1865, der meldte om lidt bedre resultater:

Kundskabs-kategori	Ved ind-sættelsen	Ved løs-ladelsen
1) »aldeles Uvidende« som hverken kunne læse, skrive eller »kjende Tal«	2,6%	0,0%
2) »Tilnærmelsesvis Uvidende« der til nød kunne læse, men ikke regne og næppe skrive deres eget navn	21,1%	2,6%
3) Står på et lavt trin af Almuedannelse. Kunne læse, samt skrive og regne lidt	59,2%	27,7%
4) Almindelig almuedannelse. Kunne læse godt, skrive tydeligt, regne bl.a. med brøker, og »Kjende lidt til Fædrelandshistorie og Geografi«	10,3%	52,5%
5) Begrænset realdannelse. Kunne skrive en nogenlunde rigtig stil, regne decimal-, procent-, flade-, og kubikregning, og havde lært verdenshistorie, geografi, naturhistorie og naturlære	6,4%	16,8%
6) Videnskabelig dannelse	0,4%	0,4% ¹⁰⁴

Regner man igen de tre første kategorier sammen ser man, at kundskabsniveauet ved fængslingen var faldet en anelse idet 82,9% mod tidligere 78,2% henhørte til denne gruppe. Alligevel havde fængselslærerne opnået et bedre resultat, idet 69,7% henhørte til kategori 4 til 6 ved

104. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 30/65, s. 4.

løsladelsen mod 59% ved den forrige opgørelse. Skal man tage Kaalunds skemaer for pålydende, så var undervisningen altså effektiviseret mærkbart mellem 1863 og 1865 – med mindre de nye fanger var mere lærenemme trods deres ringe kundskaber.

Også i den officielle fængselsberetning fra 1868 optrykte man en opgørelse over undervisningens resultater. Her nøjedes man med at nævne de fem første kategorier. Tendensen fra tidligere fortsatte og resultatet var nu endnu bedre. Dette skyldtes dog primært et bedre udgangspunkt. »Kun« 74,3% havde således tilhørt kategori 1 til 3 ved indsættelsen, mens hele 76,3% hørte under kategori 4 og 5 ved løsladelsen. Endvidere var der for første gang ingen tilbage i kategori to efter afsoningen.

Under alle omstændigheder var forbedringen ifølge disse opgivelser mærkbar og havde været det lige fra 1859 til 1868.

Biblioteket

Overlæreren forestod fængslets bibliotek og dermed udlånet af bøger. Det var et hverv, som Kaalund ikke tog let på. Bøger skulle ikke være »et tomt Adspredelsesmiddel«, men virke karakterdannende.¹⁰⁵ Sikker er det i hvert fald, at de tildelte bøger må have været af stor betydning for en del indsatte. I cellens ensomhed udgjorde lidt litteratur for de læsende fanger en unik kilde til at stimulere sanserne.

Kaalund afleverede i april 1863 en særskilt beretning for fængselsbiblioteket. Ved slutningen af regnskabsåret 1860-61 rådede dette over 496 bind eksklusiv 20 læsebøger og bibler, der benyttedes i skolen. Budgettet afsatte 100 rigsdaler om året til bogindkøb, der blev foretaget af Kaalund, og i april 1863 besad man 685 bind i den ordinære samling. Hertil kom 89 bøger indkøbt til særlig uddannelse, bl.a. engelske og tyske til sprogundervisning. Kaalund søgte med sidstnævnte at tage hensyn til fangers særlige ønsker om uddannelse, så længe disse gik i »nyttig Retning«.¹⁰⁶ Man må formode at sprogundervisningen og anden speciel uddannelse har fundet sted i cellerne, har haft et begrænset omfang, og hovedsagligt har bestået i hjemmeopgaver, der lod sig gennemføre netop ved brug af særlige lærebøger fra biblioteket.

Om sine indkøb af bøger afslørede Kaalund, at han havde anskaffet, hvad der egnede sig til et godt folkebibliotek. Han mente imidlertid, at det meste man almindeligvis anbefalede som god folkelæsning, ikke

105. Bruun 1864, s. 25.

106. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journalsag nr. 292/1862-63, beretning om fængselsbiblioteket 1862-63.

Skolen set fra højre side af katederet. Kilde: Eli Andersen. Fotografí omkring 1890.

passede sig til fængslet. Hvad dette betød for bogvalget fremgår dog ikke – Kaalund nøjedes med at konstatere, at han havde taget hensyn til fangernes forskellige evner og dannelse. At der lå moralske overvejelser bag overlærerens indkøb og forestillinger om folkelæsning er imidlertid selvklaart.

Om det egentlige udlån forklarede Kaalund, at han tildelte den store masse »af mere eller mindre indifferente Individider« en bog hver fjortende dag. Særlig flittige elever, eller syge der savnede adspredelse, fik lov at låne en bog hver ottende dag. En sådan læsefrekvens regnede overlæreren tilsyneladende for en intens påvirkning og bemærkede årvågent, at man ved disse lån havde taget særligt omhyggeligt hensyn til om læsningen var gavnlig.¹⁰⁷ Efter 1866 afgjorde fangens placering i classesystemet hvor mange bøger han måtte låne. Den maksimale tilgang til biblioteket opnåede man ved indtrædelse i 3. klasse, hvor man måtte få en ny bog hver uge.¹⁰⁸

Samlet konstaterede Kaalund, at biblioteket uden tvivl udgjorde »et

107. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journalsag nr. 292/1862-63, beretning om fængselsbiblioteket 1862-63, s. 3.

108. Bruun 1868.

fortrinligt opmuntrings- og Dannelsesmiddel for Fangerne«. Det var en fornøjelse for overlæreren, at bemærke hvorledes en del fanger drog nytte af de lånte værker. Men, anførte digteren, flertallet af de fængslede var ganske uvidende og henhørte til den laveste almueklasse. For denne gruppe mente han, at »*altfor hyppigt Bogskifte*« ville virke overvældende og forvirrende snarere end karakterstyrkende. Heller ikke »*overfladiske*« individer tillod Kaalund at undslippe den trykkende ensomhed med for mange nye boglån. Her viste overlæreren sin autoritet, idet næsten alle fanger tydeligvis gerne ville bytte bog hver uge.¹⁰⁹

Hvilke bøger biblioteket egentlig besad, og hvilken litteratur Kaalund anså for hensigtsmæssig, vidner hans beretning imidlertid ingenting om. Man kan dog vende sig til en noget senere oversigt over biblioteket, der fortæller os hvilken lektüre man i 1894 havde i Vridsløselille. Denne var inddelt i fire kategorier: 1) Underholdende og belærende bøger, 2) Opbyggende og religiøse bøger, 3) Skolebøger, og 4) Salmebøger og Testamenter. Til kategori 1. indkøbte man i 1894 bl.a. en række bøger af Carit Etlar, Dickens og Sofokles, mens man skrottede slidte eksemplarer af bl.a. *Illustreret Tidende*, *Skandinavisk Folkemagasin* og Riises *Bibliotek for Ungdommen*. Indkøb til kategori 2. inkluderede *Christelige småskrifter*, *Fremmels Indad, opad, fremad*, *Rørdams prædikener*, og *Augustins bekendelser* ved Mølby. Også indenfor kategori 3. var der nyherhvervelser, herunder flere franske titler, en *Dansk Sproglære*, samt *Tegneøvelser for Børn*. Kategori 1 var topscorer på indkøbslisten med 130 titler, mens de opbyggende og religiøse bøger sammen med salmebøger og testamenter stod for 49 nye bind. De religiøse titler var i 1894 således stadig en væsentlig post på bibliotekets regnskab.¹¹⁰

På grund af et stort slid på bøgerne er det tvivlsomt, at værker fra Kaalunds tid overlevede til 1894. Ikke desto mindre er det sandsynligt, at biblioteket er fortsat i en lignende ånd, og man må gå ud fra, at andelen af moralsk opbyggende og religiøse værker er blevet mindre snarere end større. At kategori 1. og 2. har fyldt meget allerede i Kaalunds tid er således givet.

109. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journalsag nr. 292/1862-63, beretning om fængselsbiblioteket 1862-63, s. 3 f. I øvrigt vidner et reglement omhandlende biblioteket og udlånet fra 1928 om, at der på flere områder ikke var sket de store ændringer. Se Albertslund Lokallarkiv 34.35 »Reglement om Undervisning og Bogudlaan«.

110. »Oversigt over Bibliotekets omfang og værdi i Vridsløselille Straffeanstalt den 31te Marts 1894« henligger på Vridsløselille Statsfængsels eget museum.

Disciplinen blandt eleverne

Der fandt tilsyneladende ikke de samme uhyrligheder sted i skolelokalerne som i kirken. I hvert fald klagede Kaalund ikke over væsentlige brud på disciplinen i sine rapporter. Dette kan meget vel skyldes, at langt færre fanger var samlet ad gangen, end det var tilfældet i kirken, hvor det var sværere at opretholde et nøje opsyn. Oprindeligt var der plads til 36 i skolelokalerne mod 240 i kirken. Derudover vides det selvfølgelig ikke, hvad overlæreren ikke omtalte i sine rapporter. Han nøjes med at bemærke, hvordan enkelte kunne være »*gjenstridige*«, bag hvilket der naturligvis må ligge en eller anden form for oppositionel handlen.¹¹¹ Andetsteds fremgår det endvidere, at skolen ligesom kirken benyttedes til kommunikation fangerne imellem (hvilket vil blive berørt i næste afsnit). Kaalund noterede også, at når han lod undervisningen slå over i samtaleform, så blev det sjældent misbrugt. Moralsk anstødelige kommentarer er således uden tvivl faldet, om end i lidet omfang.¹¹²

Celleundervisningen kunne undtagelsesvis også blive obstrueret. I oktober 1866 udpegede Kaalund eksempelvis nr. 222, som så »*doven og halsstarrig, at enhver Bestræbelse for at undervise ham, har været aldeles spildt*«. ¹¹³

At man holdt en stram disciplin i skolen, fremgår af Kaalunds rapporter. I 1865 bemærkede han, at de flittige elever opmuntredes, mens de dovne blev advaret eller revset.¹¹⁴ Manglende opmærksomhed eller svigtende indsats kunne altså ligefrem føre til korporlig afstraffelse af en eller anden karakter. Men det var naturligvis almindeligt i datidens skoler – om end disse jo normalt husede mindreårige og ikke fuldvoksne mennesker.

En medvirkende årsag til at man måske førte en relativt hård linje, kunne være Kaalunds aggressivitet, der som allerede anført blev fremhævet i en nekrolog, mens en anden kunne være hans syn på elevernes karakter.

De rå og uvidende elever

Det er ved Kaalunds opgørelse over elevernes kundskaber allerede antydnet, hvordan han i reglen ikke gav meget for de indsattes moralske ha-

111. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 30/65, s. 2.

112. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 115/68-69.

113. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 135/67-68.

114. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 30/65, s. 2.

bitus. Det var et tema, han gentagne gange vendte tilbage til i sine rapporter.

Kaalund plejede omgang med flere af tidens digtere, og hans fængselsgerning må unægtelig have ligget langt fra de sociale arrangementer, han forestod i sit hjem ved Vridsløselille. Her kom lærde og kulturelle personer som forfatterne Holger Drachmann og Sophus Schandorph på visit.¹¹⁵ Hvor sidstnævnte bl.a. doktorerede med en afhandling om den italienske komedie, og skrev flere romaner og noveller, så bi-bragte de færreste fanger åndelig stimulans til den ellers så videbegærlige Kaalund.¹¹⁶ Tværtimod ankom flere ifølge overlæreren til fængslet »aldeles raa og uvidende«, og mange henhørte til »den lavere og mest forsømte Deel af Almueklassen«. Nogle var så klodsede, at de havde svært ved »at holde og nogenlunde føre en Pen«, mens andre var for »Enfoldige til at begribe endog de simpleste Regnings- og Bogstaveringsregler«.¹¹⁷

Også i sin lyrik fandt Kaalund lejlighed til at berøre fængslets klientel. Her digtet *I triste Timer*:

»Jeg var træt og sørgmodig: gaaet i staa;
 jeg kom derovre fra 'Ulykkens Huler'
 i det Brødens Palads, hvis Celler smaa
 alskens Jammer for Lyset skjuler:
 værkbrudne Sjæle, – Menneskevrage –
 Folk, der har tabt her paa Jord deres Sag –
 haarde Halse – gordiske Knuder!
 – mit daglige Selskab. – Ved alle Guder,
 sligt kan nok Humøret til Jorden slaa!«.¹¹⁸
 Begrænsede resultater?

Selvom Kaalunds egen opgørelser over elevernes kundskabsniveauer kunne tolkes som en succes, er det tvivlsomt, at han fandt sine ambitioner realiserede. Som netop illustreret ved Kaalunds dystre lyrik, så opfattede han de indsatte som uløselige gordiske knuder, og satte dermed hele forbedringstanken i et sørgeligt skær. For Kaalund bestod flere fan-

115. Funch 1979, s. 3.

116. Om Schandorph se bl.a. Berlingskes *Illustreret Dansk Konversationsleksikon* København 1936, bd. 19.

117. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalssag nr. 30/65, samt 115/68-69.

118. Citeteret efter Fuch 1979, s. 14.

gers forbedringer tilsyneladende blot i, at de havde nået en »*tarvelig Færdighed i at kunne læse, skrive og regne*«. ¹¹⁹ Han fremhævede godt nok, at der en vis tilfredsstillelse ved trods alt at højne de indsatte kundskaber. Flere kunne ved løsladelsen eksempelvis skrive og sammensætte et forståeligt brev og regne med »*benævnte eller brudne Tal*«. Dette mente Kaalund var et plus ved den ellers så sørgelige straf – »*en Velgjerning, som i detmindste formildede deres Raahed og tjente til at hæve dem i deres egne Øine*«. ¹²⁰ Den digtende fængselslærer bemærkede således sympatisk, at de indsatte selvværd blev større med de erhvervede kundskaber, hvor basale de end var.

Samlet betragtet er det alligevel bemærkelsesværdigt, hvor langt der er fra Kaalunds officielle lovprisninger over det Pennsylvanske system til hans interne rapporter. ¹²¹ Den storslåede optimisme er afløst af en lavmælt og i passager næsten trist resignerende tone.

At hverdagen i Vridsløselille ikke var nogen dans på roser for Kaalund, og at resultaterne måske var begrænsede kan igen illustreres ved hans lyrik. I digtet *I en bortrejsende Dames Stambog* beskriver han sin arbejdsplads:

»Min Lod er at vandre til Aften fra Morgen
i dette Depot for Synden og Sorgen;
Dem venter Pinier, Roser og Myrter;
jeg drejer mit Møllehjul rundt, til jeg styrter«. ¹²²

Religion og skolegang – lykkedes forbedringen?

Det er allerede berørt hvorvidt henholdsvis religionen og skoleundervisningen forbedrede de indsatte. Særligt Kaalund søgte at holde styr på dette, ved sine skemaer og kundskabskategorier. Fra fængslets side gjorde man sig nogle mere overordnede forsøg på at vurdere om forbedringen var lykkedes. I den officielle beretning for landets straffeanstalter fra 1858-63 foretog Bruun en sådan vurdering for fangerne i al almindelighed. Målestokken var – som det hele tiden havde været tænkt – naturligvis moralsk.

119. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, journalsag nr. 30/65, s. 3.

120. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, Journalsag nr. 115/68-69.

121. Vedr. Kaalunds lovprisninger af cellestraffen se f.eks. H.V. Kaalund *Om Cellesystemet og dets Gjennemførelse* København 1867.

122. Her citeret efter Funch 1979, s. 13.

Moralsk kategori	Procentuel andel
1) De hvor »Angeren alt før Straffens begyndelse var tilstede« som i fængslet fortsatte en stræben mod forbedring, »der saaledes ikke kan tilskrives Cellestraffen, uden forsaavidt Afsondringen forebyggede« skadevirkning	9,3%
2) De »paa hvem Straffen havde en kjendelig forbedrende Indvirkning, og hos hvem en synlig Selvvirksomhed var tilstede«	38,4%
3) De »Urolige, tøileløse, stærkt lidenskabelige, stundom voldsomme Naturer, hos hvem Straffen kun fremkalde enkelte eller kortvarige Udbrud af god Følelse«	7,7%
4) De »træge, seige, lidenskabsløse eller indifferente Personer«, der ikke forandredes og forlod fængslet uden synlig påvirkning	20,2%
5) De »slappe, saavel i aandelig som i legemlig Retning enerverede Personer, der aldeles manglede Kraft og Selvbeherskelse ... og som Ensomheden muligen end mere udhulede«	14,2%
6) De »lave, smudsige, i Bund og Grund fordærvede Personer, som forlod Anstalten med en øiensynlig slet Villie«	10,2% ¹²³

I 1865 indførte man et nyt system til at bedømme de indsatte moralsk, der nu bestod i 7 kategorier af moralsk karakter.¹²⁴ Denne inddeling blev anvendt i den officielle beretning for fængselsvæsenet fra 1868. Kategorierne var i vid udstrækning identisk med de gamle, om end nr. 3 var ny (se næste side). Endvidere havde 5,49% været syge eller opholdt sig så kort i anstalten, at man ikke mente, at kunne bedømme dem.

Den nye tabel afspejler en interessant udvikling. Mens man i 1864 mente at i hvert fald 38,4% af de indsatte var kendeligt forbedrede af cellestraffen, så var man noget mere usikker i 1868. Den nye kategori nr. tre udtrykte denne usikkerhed, ved pludseligt at gøre plads til tvivlsomme forbedringer. De af cellestraffen kendeligt forbedrede var i

123. Bruun 1864, s. 50.

124. LAK, Vridsløselille Statsfængsel, forhandlingsprotokolen 10/5 1865.

Moralsk kategori	Procentuel andel
1) De hvor »Angeren alt før Straffens begyndelse var tilstede« som i fængslet fortsatte en stræben mod forbedring, »der saaledes ikke kan tilskrives Cellestraffen, uden forsaavidt Afsondringen forebyggede« skadevirkning	5,10%
2) De »paa hvem Straffen havde en kjendelig forbedrende Indvirkning, og hos hvem en synlig Selvvirksomhed var tilstede, saa at man havde godt haab om deres Frelse for Samfundet«	12,02%
3) De »Paa hvem Straffen vel havde en heldig Indflydelse, men som dog vare tvivlsomme« enten fordi straffen var for kort, eller fordi deres slette tilbøjeligheder var så stærke, at man frygtede tilbagefald	29,15%
4) De »Urolige, tøileløse, stærkt lidenskabelige, stundom voldsomme Naturer, hos hvem Straffen kun fremkalde enkelte eller kortvarige Udbrud af god Følelse«	2,09%
5) De »Svage, seige, lidenskabsløse eller indifferente Personer«, der ikke forandredes og forlod fængslet uden synlig påvirkning	35,56%
6) De »slappe, i aandelig Retning enerverede Personer, som aldeles manglede Kraft og Selvbeherskelse ... og hvem Ensomheden muligen end mere udhulede«	6,41%
7) De »lave, smudsige, i Bund og Grund fordærvede Personer, som forlod Anstalten med en øiensynlig slet Villie«	4,18%

1868 således faldet til 12,02%, mens de tvivlsomme tilfælde udgjorde 29,15%. Det var jo et temmelig reelt fald – over 26% – af reformerede fanger, som fængslet kunne stå indenfor. Man kunne i 1868 kun sige god for 17,12% af de løsladte, og heraf var det kun de 12,02% – lidt mere end hver tiende indsatte – der var forbedret af cellestraffen. Det var med andre ord et temmelig pauvert resultat, dersom man sammenligner med de oprindelige forhåbninger, og de succeshistorier som fængselskommissionens majoritet fortalte om i 1840'erne. Hvor man i 1864 fra fængslets side mente at have en rimelig succes, så var man sandsynligvis i 1865 (hvor den nye kategori tre indførtes) og i hvert fald i 1868 simpelthen kommet godt og grundigt i tvivl.

Den sene tabel afspejler en anden væsentlig udvikling. Man kategoriserede i 1868 færre i de to sidste grupper, men flyttede langt flere til kategori nr. fem. Denne gruppe af lidenskabsløse og indifferente indsatte udgjorde med sine 35,56% nu simpelthen hovedparten af de løsladte. Dette illustrerer først og fremmest den sløvhed som isolationen medførte, og som man for alvor blev opmærksom på i perioden fra 1863-68, som beskrevet i forrige kapitel. Forbedringshuset Vridsløselille spyttede ifølge den officielle beretning således flere apatiske end reformerede individer ud efter endt afsoning.

Men det er naturligvis systemets egen vurdering. I dag kan det være svært at svare på hvorvidt eller i hvilken grad de indsatte virkelig blev forbedrede. Et helt andet påtrængende spørgsmål er det, hvad man mener med »forbedring«. I selve ordet ligger der naturligvis en moralsk målestok. Men moral eller ej, så er det sikkert, at en eventuel forbedring vidner om en succesfuld påvirkning. Jævnfør Michel Foucaults *Surveiller et Punir* (og hele den revisionistiske »social kontrol« tradition indenfor historieskrivningen om fængselsvæsenet) må sådan en påvirkning nødvendigvis tolkes som en ensretning eller måske regulær hjernevask iværksat af staten på dennes præmisser. Men måske fik nogle virkelig bedre kort på hånden efter afsoningen, eller blev simpelthen blot nedbrudt af fængselsopholdet, hvilket ikke nødvendigvis er ensbetydende med en ensretning.

Givet er det, at de indsatte blev påvirkede i Vridsløselille. Store dele af denne påvirkning er imidlertid svær at kategorisere som forbedring, i hvert fald hvis man benytter en målestok, der lægger sig op ad det moderne fængsels selvforståelse. Sindssygdommene, og isolationens skadevirkninger i det hele taget, er udmærkede eksempler. Et manglende fald i recidiviteten ligeså. Omvendt må man betegne fangeres erhvervelse af en række basale kundskaber – via skoleundervisningen – som en reel forbedring, om end denne moralsk anlagte påvirkning hen imod »det rette Syn paa Livet og dets Pligter« naturligvis også kan udlægges som en magtteknologisk strømlining af individet. Kontrollen med de informationer og påvirkninger, der tilflød fangerne via præsten og lærerne, var særdeles omfattende, hvilket peger i samme retning.

Alligevel er det allerede illustreret, hvordan kontrollen ikke var total. Nogle udnyttede kirkens isolationsbokse til grove brud på disciplinen, og også undervisningen kunne modarbejdes eller ignoreres. Den manglende kontrol er tema, der vil blive uddybet i det næste kapitel, ligesom hele diskussionen om påvirkningen af fangerne vil blive taget op senere.

Snævert i forhold til den religiøse tilstedeværelse og skoleundervis-

ningen må man konkludere, at det er svært at følge nøje, hvordan de enkelte indsatte reagerede på præsten og lærernes virksomhed. Givet er det dog, at både religionen og undervisningen kunne indtage megen plads i en fanges tilværelse i fængslet. Det ligger i sagens natur, at med den totale isolation og den ekstreme monotoni måtte netop disse to forhold udgøre omdrejningspunkter i en stillestående hverdag. Det er da også illustreret alene ved den begejstring lærernes hjemmeopgaver, præstens ekstraundervisning, muligheden for altergang osv. blev modtaget med. At religiøse fantasier spøjte i hovedet på mange sindssyge viser blot det samme. På den led besad præsten og lærerne i et pennsylvansk fængsel en uhyggelig magt. Den engelske fængselspræst Kingsmill satte fingeren på dette, da han rapporterede til sine overordnede, hvor let det var »*for an affectionate, Zealous, Christian minister ... to move the feelings of prisoners in separation, and to gain control almost over their very wills*«. ¹²⁵ Ikke desto mindre tyder fængslets egne opgørelse fra 1868 snarere på, at flertallet forlod Vridsløselille mere tomme i hovederne end religiøse og veluddannede.

Summary

A Hospital of Morality

– Religious instruction and secular education of inmates in Vridsløselille Penitentiary 1859-1868

In 1842 – influenced by the breakthrough of the modern penitentiary in America – a thorough reform of the Danish prison system was decided. Two modern penitentiaries were thus planned and constructed, one based on the so-called Auburn model and the other on the Pennsylvania model. The latter, Vridsløselille, operated as a panoptical facility where constant observation and total isolation was the order of the day. Even the prison church and prison school rooms were constructed panoptical with small wooden-boxes, where in each prisoner was isolated. The point of this regime was to reform offenders individually and religious instruction was to play a major role in this process.

It is the subject of this article to show how religious and secular instruction of inmates was carried out under this dramatic regime of total isolation, and it will be discussed how these endeavours influenced the prisoners. The material is supplied by Vridsløselilles archive wherefrom reports (through the years 1859-1868) from for example the appointed priest and teacher are used.

125. Her citeret efter Philip Priestly *Victorian Prison Lives* London 1999 (1985), s. 101.

Initially the religious aspects of the modern penitentiary and the religious discourse, which these institutions were to operationalize, are presented using both international and Danish sources. The writings of different Danish prison chaplains are for example discussed. Following this a case study of Vridsløselille penitentiary is presented. Here it is shown how both religion and secular education was assigned a decisive role in the reformation of prisoners, and it is described how authorities went to great lengths to ensure success in this area. Still it is also shown how the end result differed significantly from the intended goal. While the religious instruction undoubtedly had a significant impact on the mental universe of many prisoners several problems also arose. The total isolation drove many insane, and some became obsessed with religious issues. A large number of inmates showed signs of personal disintegration and morale reform did not seem to come about. The teacher at Vridsløselille took pride in teaching many prisoners some very basic skills (reading etc.), but still described his pupils as »gordic knots« that he could not untie. Still the regime of total isolation and religious and secular education of inmates was not abandoned until the 1930'ies.